

Ն.Հ.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ

Н. О. ОГАНЕСЯН

РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС
В АРАБСКОМ МИРЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АМ АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1990

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Ն. Օ. ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ

ՀԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

2746

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԵՐԵՎԱՆ 1990

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Նմանազանական խորհուրդ

Մովսիսյան Ս. Հ. (Նախագահ)

Բաբաջյան Խ. Հ., Բաբխաչուրյան Վ. Բ., Գրիգորյան Ս. Վ.,

Բովաձայան Ս. Ս., Խաչիկյան Է. Ս., Հասխվերջյան Լ. Հ.,

Վառապետյան Ե. Գ., Վարկրեանյան Ք. Տ., Վառաբոխյան Ռ. Մ.,

Սիկուրյան Հո. Ս. (պատասխանատու քարտուղար), Քոբալենյան Մ. Խ.:

Պատասխանատու խմբագիր՝

պատմական գիտությունների բեկեճատե Ե. Լ. Կարամանովյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝

պատմական գիտությունների զոկոտք, պրոֆեսոր Ե. Ղ. Սարգսյանը

և պատմական գիտությունների բեկեճատե Վ. Լ. Վաղարշյանը

Հովանանիսյան Կ. Ն.

Հ 854

Հնդագիտական պրոցեսը արարական աշխարհում / Պատ. խմբ.՝ Ե. Լ. Կարամանովյան }.— Եր.: ՀՀ ԳԱ հրատ., 1990.—96 էջ. (գիտահանրամատչելի մասեննաչար [ՀՀ ԳԱ, խմբ. խորհուրդ]՝ Մովսիսյան Ս. Հ. (Նախագահ) և ուրիշ.)

Աշխատությունում քննության են ենթարկվում Հնդագիտական պրոցեսի փուլերը և յուզաբանչյուր փուլի բնորոշ ցմերն ու յուրահատկությունները արարական երկրներում: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձված ազգային-զեմոկրատական Հնդագիտությունների օրինակաբեթումների, գարդագման սոցիալիստական կողմերոշման լուրջան րացաճայտմանը և Հնդագիտական տեսության, ինչպես նաև Հնդագիտական պրոցեսի ներկա փեակի և նրա զարգացման Հեռանկարների հարցերին: Զբոյի անդ է հատկացված հայերի մասնակցությունը Հնդագիտական պրոցեսին: Հասցեագրվում է ըմբերջող լայն շրջաններին:

0503030000

Հ _____ 91—90

703 (02)—96

ԳՄԳ 66.3 (5)

(C) Հայտարարի ԳԱ հաստատվելույն, 1990

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ռ Ա Ն

Արարների աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են և մեծ դեր են խաղացել համաշխարհային պատմության ու քաղաքակրթության մեջ: Նրանց բուն հայրենիքը Արարական թերակղզին է, որտեղ դեռևս մեր թվարկությանից առաջ սեմական այլ ցեղերից անջատվելով ձևավորվել է արարական էթնոսը: Հենց այստեղ էլ՝ Արարական թերակղզում մ. թ. VII դարի սկզբում առաջացավ մի նոր կրոն՝ իսլամը, որն այսօր հանդիսանում է համաշխարհային ամենաատարածված երեք կրոններից մեկը:

Արարների VII դարից սկսեցին իրենց նվաճումները, տարածվելով Ասիայով ու Աֆրիկայով մեկ, Հնդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս և հասան մինչև Իսպանիա: Դա նրանց ազգմական և քաղաքական հզորության գրգռման հետք էր, որի մարմնավորումը հանդիսացավ Արարական խալիֆայությունը՝ (632—1258 թթ.) Արարների իրենց նվաճումների հետ միասին տարածեցին ազգային կրոնը՝ իսլամը, սովորություններն ու հոգևոր-մշակութային արժեքները, իրենց լեզուն՝ արաբերենը, որը միջնադարյան Արևելքում նույն դերն էր կատարում, ինչ որ լատիներենը միջնադարյան Սվրոպայում: Սակայն տեռետական և քաղաքական գործոնների ազդեցության և օտարերկրյա րազմաթիվ նվաճողների հարվածների տակ Արարական խալիֆայությունը աստիճանաբար թուլացավ և կործանվեց: 1258 թ. մոնղոլ խան Հուլաղուն մտավ Բաղդադ: Այդ ժամանակաշրջանից արարները, կորցնելով քաղաքական անկախությունը, տիրապեւեղի դիրքից դահավիժեցին և հայտնվեցին ենթակայի վիճակում: Արարների համար առանձնապես ծանր

վիճակ ստեղծվեց XVI դ. սկզբներին, երբ Օսմանյան կայսրությունը 1516 թ. սկսեց իրար հետևից նվաճել արաբական տեղաբնակները: Ուղիղ շրք դար տե՛ս օսմանյան աճաճոր լուծը կործանարար եղավ արաբների համար: Արաբական երկրների հետամնացության արմատները պետք է փնտրել բնության, կամայականության մյուս հիմնված օսմանյան տիրապետության մեջ: Արաբ հայտնի պատմարան Ֆիրիպ Հիթթին, անդրադառնալով օսմանյան կառավարողների քաղաքականությանը նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ, ընդգծում է, որ Օսմանյան քաղաքական տեսությունը համենայն դիպս, այնպես, ինչպես դա հասկանում էին վալիները, խարսխված էր այն սկզբունքի վրա, որ նվաճված ժողովուրդները... նախքան նե՛ս: Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող անարքիսիայի, վարչական, դատական և ֆինանսական համակարգում անբաժանելիորեն տիրապետող կաշառակերության մասին է շեշտում մեկ այլ արաբ հեղինակ՝ Ժարի Հազզազը: Դա, ըստ նրա գրությունում էր կայսրության հպատակներին՝: Ուշագրավ է նաև արաբ մի այլ հեղինակի՝ Ջիհադ Մալիհի տեսակետը: Նա իր «Քուրբական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի մեջ ֆուշիզմի միջև» հետաքրքիր ուսումնասիրության մեջ թուրանիզմը, օսմանյան կայսրության բուրբ հպատակներին թուրքացնելու քաղաքականությունը, բնութագրում է որպես օտառայական, շովինիստական, ֆաշիստական շարժում՝: Կայսրությունում տիրող դժոխային վիճակը հանդիսանում էր կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, այլ իվում և արաբների բնզվզումների գլխավոր պատճառը:

Արաբների ազատագրական կուլիներին շեշտը 1916 թ. դիմված պաշարը, Մեքքայի չերիֆ Հուսեյն իրն Ալիի գլխավորությամբ, որը պատմության մեջ մտել է «Արաբական մեծ ապստամբություն» անունով: Նրա նպատակն էր ազատագրվել օսմանյան լծից և ստեղծել արաբական անկախ պետություն, որի մեջ պետք է մտներ Արաբական Արևելքի տեղաբնակների մեծ մասը: Արաբներին 1918 թ. հաջողվեց թոթափել Օսմանյան տիրապետական լուծը, իսկ ինչ վերաբերում է անկախ պետություն ստեղծելուն, ապա դրան չհաջողվեց հասնել: Արաբական երկրների մի մասը՝ Եգիպտոս,

Իրաք, Պաղեստին, Հորդանան, Քուվեյթ, Պարսից ծոցի արաբական շեխություններ և այլն, այս կամ այն ձևով (մանգատ, պրոտեկտորատ) ընկան Անգլիայի Սիբիան, Արևմանը, Քունիսը, Ալժիրը և Մարոկկոն՝ Ֆրանսիայի, իսկ Արևման Իտալիայի տիրապետության տակ: Արևմտաեվրոպական պետությունների տիրապետությունից ազատվելու և քաղաքականացնելու անկախ արաբական պետությունների առաջացման համար պահանջվեց մոտ 40—50 տարի: Դա պատմական նշանակություն ունեցող երևույթ էր արաբների քաղաքական կյանքում: Այժմ աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա գոյություն ունի արաբական 19 անկախ պետություն, որոնք աշխարհագրականորեն տեղադրված են Մաջրիկում՝ Արաբական արևելքում, և Մազրիբում՝ Արաբական արևմուտքում: Դրանք են. Ալժիր, Արաբական Մաջրիկ էմիրություններ, Բահրեյն, Եգիպտոս, Եմենի Արաբական Հեռաբախություն, Եմենի Ժողովրդական Գիտնորատական Հանրապետություն, Քունիս, Իրաք, Կրեանան, Արևմտաարաբական Արևմուտքում: Դրանք են. Ալժիր, Արաբական Մաջրիկ էմիրություններ, Բահրեյն, Եգիպտոս, Եմենի Արաբական Հեռաբախություն, Եմենի Ժողովրդական Գիտնորատական Հանրապետություն, Քունիս, Իրաք, Կրեանան, Արևմտաարաբական Արևմուտքում, Մաջրիկում, Մարոկկո, Օման, Մաուրիան Արաբիա, Միրբա, Մուլդան, Քուվեյթ՝ 13 մլն. 330 հազ. բով ընդհանուր տարածությամբ, որտեղ բնակվում է ավելի քան 160 մլն. մարդ:

Արաբների կողմից քաղաքական անկախության նվաճումը և ազգային պետությունների հիմնումը կրկին բարձրացրեց նրանց վարկն ու կշիռը միջազգային հարաբերություններում: Այսօր արաբական աշխարհն ունի իր ուրույն տեղը համաշխարհային համադրածակցության մեջ և նրան ստջակել, երբեմն քավակալելն սղղիցիկ զեթ է պատկանում քաղաքական և տնտեսական զանազան պորբևմների լուծման մեջ, որանք շոշափում են համայն մարդկության շահերը:

Նորագույն շրջանում, մանավանդ քաղաքական անկախության նվաճումից հետո, արաբական երկրներում ընթանում են քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, ազգային-մշակութային հետաքրքիր պրոցեսներ, որոնք իրենց նշանակությունը դրուր են գալիս նեղ ազգային շրջանակներին:

Դրանք են սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վերաճ-

փոխմաները, զարգացման ուղու ընտրության, սոցիալիստա-
կան կոմունիստական, այլ կերպ ասած՝ հեղափոխական պրո-
լետիկ հարցերը, որոնք ուսանելի են և շատ բան կարող
են՝ առլ անկախություն նվաճած Նախկին գաղութային և
Կարնայա երկրների պատմական զարգացման օրինաչափու-
թյունները բացահայտելու և մեկնաբանելու տեսանկյունից:

Արաբական աշխարհում ընթացող հեղափոխական պրո-
լետիկ ուսումնասիրությունը կարող է որոշակի հետաքրք-
րություն ներկայացնել նաև հայ ընթերցողի, լինի Մայր
Հայրենիքում, թե Սփյուռքում, մասնավորապես Արաբական
արևելքի հայ համայնքներին համար:

Դա, մեր կարծիքով, պայմանավորված է երեք հանգա-
մանքով:

Առաջինը, հայերի և արաբների, պատկանելով միևնույն
աշխարհագրական միջավայրին՝ Մերձավոր Արևելքին, ճա-
նաչելի են միմյանց և շփումների մեջ մտել վաղնջական ժա-
մանակներից: Երբեմն, պետմական զեպերի բերումով,
նրանք հայտնվել են միևնույն պետական միավորման շրջա-
նակներում: Մ. թ. ա. 84—64 թթ. Միջագետք, Սիրիան, Լի-
բանոնը (Փյունիկիա), Պաղեստինը, այսինքն Արաբական
Արևելքի մեծ մասը, ընդհուպ մինչև Եդիպատս, մտնում էր
Տիգրան Մեծի հայկական հզոր պետության մեջ⁸: Արաբ
հեղինակ, դոկտոր Զամիլ Խարրը Տիգրան Մեծին համարում
է «իր դարաշրջանի Արևելքի ամենամեծ թագավորը»⁹: Զե-
ստագայում, VII—IX դդ. արդեն Հայաստանն էր մտնում

Արաբական խալիֆայության կազմի մեջ: Հայ-արաբական քա-
ղաքական հարաբերությունների մեջ նոր փուլ սկսվեց, երբ
Հայաստանը 885 թ. վերականգնեց իր քաղաքական անկա-
խությունը Բագրատունիների դինաստիայի ներքո: Մուտա-
միդ խալիֆան առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի
անկախությունը և հայոց թագավոր Աշոտ I Բագրատունուն
թագ ուղարկեց: Երկու հարևան պետությունների միջև հաս-
տատվում են քաղաքական և առևտրատնտեսական աշխույժ
հարաբերություններ, որոնք պահպանվեցին մինչև Բագրա-

տունյաց թագավորության անկումը (1045 թ.): XI—XIV դդ.
թագավորությամբ հարաբերություններ էին հաստատվել նաև կի-
լիկիայի հայկական պետության և հարևան արաբական դա-
նազան պետական միավորումների միջև:

Երջո է, հայ-արաբական հարաբերություններն ունեցել
են իրենց բարդություններն ու ստվերաւ կողմերը, սակայն
չպետք է մոռանալ, որ նույնիսկ այդպիսի պարագաներում
սկիզբ առան ու զարգացան հայ-արաբական դիտանշակու-
թյան շփումները, որոնք ի տարբերություն քաղաքական
կապերի, ավելի լայնածավալ, բազմաբնույթ և հարստևող
են եղել: Այդ երկու ժողովուրդները, նրանց մտավորական-
ները մշտապես միմյանց նկատմամբ մեծ հարցանքով են
վերաբերվել և փոխադարձ ազդեցություն կրել հողերը մշա-
կութի տարրեր բնագավառներում:

Հայ-արաբական րարեկանական շփումների բնական
զարգացումն ընդհատվեց սելջուկների, թաթար-մոնղոլների
և ապա օսմանյան թուրքերի ավերիչ արշավանքների հետե-
վանքով: Օսմանյան կայսրությունը, ինչպես նշվեց, XVI դ.
նվաճեց համարյա ամբողջ արաբական աշխարհը, իսկ XVII դ.
Արևմտյան Հայաստանը: Այդ պահից սկսած արաբ
ները և հայերը դառնում են բախտակից ժողովուրդներ և
նրանց զլխավոր նպաստակը դառնում է թուրքական գաժան-
ժոխ պատվիրել: Եվ նրանք շատ հաճախ են միմյանց ազգա-
յուն և օգնության ձեռք մեկնում, մասնավորապես XIX դ. վեր-
ջերին և XX դ. սկզբներին: Այդ մասին են վկայում բազմա-
թիվ փաստեր, որոնցից կցանկանալինք մտանանշել կր-
կուսը:

Իմանալով հայերի հստակ դիրքորոշման մասին՝ ի
նչպատ արաբների ազգային պահանջների, արաբական
հայտնի ազգային զործիչ նաչիբ Աղուբին 1905 թ. ապրիլի
15-ին հատուկ նամակ է ուղարկում «L'Arménie» («Հա-
յաստան») թերթի հրատարակչը Մինաս Չևրազին: Ի նկատ
սենեանով այդ նամակում արժարժվող հարցերի կարևո-
րությունը, հարկ ենք համարում ընդարձակ մեջբերում կա-
տարել նրանից: «Ես ապավինում եմ Ձեր համակրանքին,
զրում է նաչիբ Աղուբին, — Հույս ունենալով, որ օգնելու եք
ինձ՝ տեղադրելով Ձեր թերթում այս մի բանի սուղը, որով

ցածկանում եմ հրապարակորեն արտահայտել իմ շնորհակալությունը Ձեզ և Ձեր պիտակակիցներին այն խանդավառություն համար, որով սիմվոլորեցիք արարների հայրենիքի գործերը և այն վեհանձն կամպանիայի համար, որ բարեհաճել էք ձեռնարկել ի նպաստ մեր ազգային շարժման:

Նույն շնորհակալությունը հղում եմ ձեր բոլոր հայրենակիցներին, որոնք հիմք ունեն կարծելու, նույն զգացմունքն ու համակրանքն ունեն մեր հանդեպ:

Քաջարար առաջարկելով ամբողջ ուժով օժանդակելու արարներին փոքրահասակ պետության դեմ, մյուս կուսակցություններին առաջ հայերը եմ անդամ ես ցույց տվեցին, որ դիտակցում են մեր բնդհանուր շահերը... Հայերը չեն վախեցել տաս տարի առաջ արթնացնելու իրենց ազգային զգացմունքը ասիական ժողովուրդների մեջ փոքր-չփոքրեզական բռնակալության դեմ, այնպես, ինչպես հայերը XIX դարի սկզբում համարձակություն ունեցան աղանջան տալ բալկանյան ժողովուրդներին ազատագրվելու քամահան փազիշահների դաժան բռնակալությունից: Եվ փոքրերը երբեք չեն կարող շարզերի մեջ խեղդել հայերի օրինական ձգտումները... Հայ հերոսների արյունով թրջված հողից բարձրացել են երկու մեծ հակահեր՝ քրդերի հայրենիքը և արարների հայրենիքը, որոնք հիմա բարձրացնում են իրենց ծանր մահակները, ինչեցեց նամար բռնակալի գլխին:

Հետևաբար, պետք է ճանաչենք և հասականք իբր և պետք է միասնաբար հարձակվելու համար բնդհանուր թշնամու դեմ, որն այնքան շատ օգտվեց մինչև հիմա մեր անհամաձայնությունից մեզ տռանձին-առանձին շահախնդելու համար... Հայերն արդեն միացել են մեզ հետ:

Արարներն իրենց հերթին հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն հայերի և նրանց արդարացի ազգային պահանջներին մեզ առումով խիստ աշագրավ են 1913 թ. Փարիզում դրսևարված Արարական հայտնի կոնգրեսի որոշումները, որի 8-րդ կետը վերաբերում է հայերին՝ Եվոզգրեսը,— ասված է որովման մեջ.— հայկանություն է տալիս և իր համահերոսները անբաժանաժամ սամանյան հայերի պահանջներին՝

«Է՛նչարարքի է արարական հայտնի քաղաքական և ազգային գործիչ, 1913 թ. Ջևմալ փաշային կողմից կոտորանն

բարձրացված Արդևի Համիդ պա-ղահարավի կույթը կոնգրեսում հայկական հարցի կապակցությամբ: ՄՄեր հայ եղբայրների վիճակը,— հայտարարում է նա,— մեր վիճակի նման է և նրանք մեզ նման մարդիկ են: Նրանք արտագաղթում են, ինչպես մենք, նրանք մտածում են այնպես, ինչպես մենք ենք մտածում, և պահանջում են, ինչպես մենք ենք պահանջում: Եվ մենք բարեմտությամբ ենք հաշտություն մեզ և հաշտություն նրանց: Եվ մենք ու նրանք միասնական ենք պակակենտրոնացման (Սամանյան կայսրության—Է. Հ.) պահանջի հարցում»:

Առանձնահատուկ զրվատանքով պետք է նշել արարների սասնչականությունը 1915 թ. կոնստնցի փրկված հայ տարազիրների նկատմամբ: Չլինի արարների ազնիվ և մարդասիրական դիրքորոշումը երիտթուրքերի կազմից իր բնորանից բռնի քրեի հանցանքով և արարական անպատանձնրենտված հայ անպաշտպան զաղթականների նկատմամբ, այդ ողբերգության լսվերն ու ծավալներն անհամեմատ ավելի մեծ կլինեին և, հավանաբար, մենք այսօր արարական, և ոչ միայն արարական, երկրներում չէինք ունենա մեր հայ համայնքները:

Երկրորդ, արարական երկրներում, մասնավորապես կիլիկանում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Իրանում, Հորդանանում, Քուվեյթում, Արարական Միացյալ էմիրություններում և այլն, զոյություն ունեն հայ համայնքներ: Մտտավոր հաշվարկներով հայերի թիվը ողջ արարական աշխարհում հասնում է 400—450 հազարի: Նրանք իրենց բնակություն հաստատած երկրների բազմաթիվ են՝ դրանից բխող բոլոր իրավունքներով և պարտականություններով: Հետևաբար, նրանց համար սկզբունքային նշանակություն ունեն բազմազան իրողարձույթությունների, մասնավոր հեղափոխական վերափոխումների բնույթը, նրանց զարգացման հետանկարները: Հեղափոխական պրոցեսն անմիջականորեն անհրաժեշտում է արարական աշխարհի հայերի ճակատադրի, նրանց բազմազան վիճակի և անտեսական դրության վրա:

Երրորդ, հայերը բոլոր էտնպներում եղել են արարական աշխարհում տեղի ունեցած հեղափոխական իրողարձույթությունների ամենակարգիվ մասնակիցները: Մասնավորա-

պեղ պետք է ընդգծել նրանց մեծ դերը Սիրիայի, Լիբանանի և Իրաքի կոմունիստական կուսակցությունների ստեղծման, տարրեր բնույթի արճախություններ հիմնելու գործում: Առանձնահատուկ գրվատանքի է արժանի հայերի լայն մասնակցությունը արաբական աշխարհում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումներին: Բարձր գնահատելով հայ-արաբական համագործակցությունն այդ բնագավառում, Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Նիկոլա Շաուին նշել է. «Այդ գործակցությունը նոր է. պայքարի ընթացքին, թե բանակերի միջ, միշտ մեր կողքին ունեցած ենք մեր հայ ընկերները»:

Հեղափոխական պրոցեսի ներկա փուլում ևս արաբական աշխարհում հաստատված հայերը ոչ թե իրադարձությունների հանցողական դիտորդներ են, այլ անմիջական մասնակիցներ:

3. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԵՎԱՓՈՒՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐՍԵՎՈՐԸ ԱՆՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒԹ

1917 թվականին բուլղերիկյան կուսակցության առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ կատարված Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը ցնցեց ամբողջ աշխարհը: Համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող այդ իրադարձության ստղղակի ազդեցության տակ տեղի ունեցավ հեղափոխական շարժումների աննախընթաց վերելք, որն իր մեջ ներգրավեց ոչ միայն եվրոպական, այլև Արևելքի երկրները: Եվրոպական մայրցամաքում տեղի ունեցան մի շարք հեղափոխական պոռթկումներ, իսկ գաղութներում և կախյալ երկրներում ծավալվեց հակամպերիալիստական հոսիկո պայքար: Դա իրոք որ հեղափոխական մեծ խմբումների զարաշրջան էր, երբ բռնությունների, ճնշումների և անարդարության հիմքի վրա կուսակցված հակալուսկան պայքարիչի նյութը էլք էր փնտրում, հարցականի տակ դնելով դահերն ու թագերը, հին սոցիալ-տնտեսական կուսուցվածքները և նախորդ ժամանակներից եկող քաղաքական հարաբերությունները: Հենց նման իրավիճակն էր նկատի ունենում Վ. Ի. Լենինը, երբ հեղափոխական պրակտիկայի խոր և գիտական վերլուծության հիման վրա, կատարեց իր կարևոր առեական ընդհանրացումներից մեկը՝ ձևակերպելով «սոցիալական հեղափոխության» սահմանումը: «Սոցիալական հեղափոխությունը, — նշում է Վ. Ի. Լենինը, — չի կարող այլ կերպ տեղի ունենալ, քան իրեն մի դարաշրջան, որ միայնում է պրոլետարիատի քաղաքացիական կռիվը բուրժուազիայի դեմ առաջավոր երկրներում և մի ամբողջ շարք

ղեմոկրատական ու հեղափոխական, այդ թվում նաև ազգային-ազատագրական շարժումներ, շարժապետ, հետամնաց և ճնշված ազգերի մեջ¹⁰։ Այս կարևոր տեսական գրույթը օգնում է ճիշտ հասկանալու 1917 թ. հոկտեմբերին հաջորդած ամբողջ պատմական դարաշրջանում տեղի ունեցած սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական վերափոխումների բրևույթը։ Գրանից պարզորոշ ու ակնհայտորեն հետևում է, որ Երևանից հեղափոխությունն իր բնույթով միասնա չէ։ Այն ներառում է հեղափոխական տարբեր հոսանքներ և շեղանակներ, որոնք ավելի կոնկրետ պատմական դարաշրջանում միանման խնդիրներ չեն հետապնդում, ուստի և տարբերվում են իրենց բնույթով։ Սոցիալական հեղափոխության բազադրամատերն են հանդիսանում, մի կողմից, սոցիալիստական հեղափոխությունը՝ պրոլետարիատի քաղաքացիական կռիվը բուրժուազիայի դեմ առաջավոր երկրներում, իսկ մյուս կողմից՝ դեմոկրատական բնույթի հեղափոխական շարժումները, որոնք տեղի են ունենում շարժապետ և ճնշված ազգերի մեջ։ Վ. Բ. Լենինը այս երկրորդ տիպի շարժումների շարքն է դասում նաև ազգային-ազատագրական, հակաիմպերիալիստական շարժումները։

Տարբերությունը հեղափոխական երկու հիմնական հոսանքների միջև միայն նպատակների մեջ չէ, այլև կատարողների, այսինքն ղեկավար և շարժիչ ուժերի մեջ։ Սոցիալիստական հեղափոխությունն իրականացնում է պրոլետարիատը իր մարքո-լենինյան ավանգարդի ղեկավարությամբ։ Մենչևեև ղեմավարտական հեղափոխությունների և ազգային-ազատագրական շարժումների պատկերը սոցիալ-դասակարգային առումով ավելի խայտարեկա է։ Այդ շարժումներին մասնակցում են ազգային բուրժուազիան, երբեմն նաև հայրենասիրաբար պրոմադրված հողատեր-կալվածատերերը, միջին և մանր բուրժուազիան, բանվոր դասակարգը, գյուղացիությունը, մասվորականությունը և այլն։

Հեղափոխական երկու շեղանակների միջև եղած տարբերությունը, նրանց կողմից հետապնդվող նպատակները տարբեր երկրների ու ժողովուրդների անհամաչափ զարգացման ստրուկտուրային և Գոնվեկտով զարգացման տարբեր աստիճանների վրա և միանգամայն տարբեր քաղաքական և սոցիալ-

տնտեսական պայմաններում, այդ իրողության արտահայտիչ հանգիստացող հեղափոխական շարժումները չէին կարող միանման խնդիրներ լուծել։

Չնայած հեղափոխական այդ երկու շեղանակների միջև եղած տարբերություններին, զգալի չէ տեսնել այն օրգանական կապը, որ կա նրանց միջև։ Առաջավոր երկրներում կատարվող սոցիալիստական հեղափոխությունը մեծ խթան է հինարան է ազգային-ազատագրական շարժումների համար, իսկ վերջիններս հաղթանակի իր հերթին նպաստում է սոցիալիզմի դիրքերի ամրապնդմանը համաշխարհային մասշտաբով։ Այդ կապակցությամբ Վ. Բ. Լենինն քննդծում էր, որ վերջնականապես իմպերիալիզմին կարող է հաղթել աշխարհի բոլոր երկրների պրոլետարիատը և սուսները սկսում են այն գործը, որ կամբապնդին անդիլական, Ֆրանսիական կամ գերմանական պրոլետարիատը։ «Մայց մենք տեսնում ենք,— շարունակում է Վ. Բ. Լենինը,— որ նրանք առանց բոլոր ճնշված զաղույթային ժողովուրդների աշխատավոր մասաների և առաջին հերթին Արևելքի ժողովուրդների աշխատավոր մասաների օգնությամբ չեն հաղթի»¹¹։

Ըստ սոցիալական հեղափոխության լենինյան սահմանման, պրոլետարիատի պայքարը կապիտալիստական երկրներում և զաղույթային ու կախյալ երկրների ազգային-ազատագրական շարժումները մտադրությամբ սոցիալ-քաղաքական և ազգային ճնշումից ազատագրելու քնդհանուր և միասնական հեղափոխական պրոցեսի բաղկացուցիչ մասերն են։ Վ. Բ. Լենինի կողմից առաջ բաղված այս թեզը ելակետ է մեր առջև դրված խնդրի՝ արարական երկրներում սոցիալական հեղափոխության էությունը և նրա արտահայտման ձևերը պարզաբանելու համար։

Չարժ ենք համարում քնդգծել, որ պրոլետարիատը լուսարանիկս կենտրոնացիկ ենք զլխավորապես Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի և Արևմտանի պատմական փորձի վրա, որպես արարական առավել զարգացած երկրների, որտեղ կատարված քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական անդաշտները հարուստ կալվ են առլխ հարջի պարզալեռնման համար։ Բացի դրանից, այդ երկրներում կատարված պրոցեսները, մեծաթանակ առաջին փուլում, երբ խոտըր աղալային անկախության

Նվաճման մասին է, այս կամ այն չափով տիրական էին նաև արարական մյուս երկրների համար:

Պորբլեմի ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացության, որ առաջին փուլում սոցիալական հեղափոխությունը արարական երկրներում դրոսորվել է նախ և առաջ ազգային-ազատագրական և դեմոկրատական-հեղափոխական շարժումների ձևով: Սոցիալական հեղափոխության բովանդակությունը կազմվել է օտարերկրյա տիրապետությանն օտարաբար, արարական երկրների կողմից քաղաքական անկախության նվաճումը, ազգային պետության ստեղծումը և դեմոկրատական վարչակարգի հաստատումը, որը կոչված էր լուծելու երկրի առջև կանգնած բազմաթիվ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմներ: Այս փուլը արարական երկրների համար սկսվում է 1918 թվականին, Օսմանյան կայսրության կործանումից և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի տիրապետության հաստատումից մինչև Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի, Լիբանանի և արարական մյուս երկրների կողմից իրենց քաղաքական անկախությունը նվաճելու: Լիբանանը և Սիրիան դա իրականացրին 1943—1946 թթ., Եգիպտոսը՝ 1952 թ., Իսկ Իրաքը՝ 1958 թ.: Մտավորական նույն ժամանակաշրջանում իրենց անկախությունը ձեռք բերեցին (առաջին փուլն անցան) Սուդանը, Լիբիան, Թունիսը, Մարոկկոն: Մնացած արարական երկրները այս փուլն անցան 60-ական թվականներին: Արարական առաջատար երկրների համար այդ փուլը, որը մենք անվանում ենք առաջին, ընդգրկում է 40 սուրբ մի ժամանակահատված:

Այստեղ նպատակ չունենք մանրամասն լուսարանելու այդ երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումները, քանի որ դա արդեն արված է խորհրդային արարականների կողմից¹²: Սակայն պետք է նշել, որ Եգիպտոսում, Իրաքում և Հորդանանում ընդգնմ բրտանական, իսկ Սիրիայում, Ալժիրում, Մարոկկոյում, Թունիսում՝ ընդգնմ ֆրանսիական իմպերիալիզմի ծավալված երկարատև պայտարը, ինքնին վերջում մի հեղափոխական պրոցես էր: Գոչ կոչված էր, առաջին, վերացնելու արարների ազգային-քաղաքական ճնշումը, ստեղծելու ազգային անկախ պետություն,

և, երկրորդ, առավել նպատավոր պայմաններ ստեղծել արարների առջև կանգնած սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պրոբլեմները լուծելու համար:

Սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլում արարական երկրներում ամենից առաջ լուծվում էր քաղաքական անկախության նվաճման հարցը: Այս փուլում ֆրանսիան բնույթի խեղդիները դեռևս առաջ չէին քաշվում: Մինչև արարները չհասնեին անգլիական և ֆրանսիական տիրապետության վերացմանը և անկախության նվաճմանը, չէին կարող զբաղվել սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների լուծման հարցով: Այդ պատճառով էլ սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների պրոբլեմը ստորադաս էր քաղաքական անկախության նվաճման պրոբլեմին:

Այդ փուլում սոցիալ-տնտեսական խեղդիներ էլ էին զբոլում: Պրոցեսի մեջ ներգրավված տարբեր քաղաքական ուժեր տարբեր չափով, սակայն բոլորն էլ իրենց ծրագրային պահանջներում որոշակի տեղ էին հատկացնում օտարերկրյա կապիտալի և մետապոլիտանական ընկերությունների ազդեցության վերացման, ազգային արդյունաբերության հովանավորման, արդարության և սոցիալական ապահովության հաստատման, դեմոկրատական ազատությունների սահմանման և այլ հարցերի: Այդ պահանջները առաջ չէին քաշվում մեծ մասշտաբներով, կոնկրետ կենսական չէր զգնում նրանց կենսագործման հարցը և դրա հնարավորությունն էլ չկար, քանի որ օտարերկրյա կապանքները թույլ չէին տալիս հասնել նման պահանջների գրական լուծմանը, քանի որ չէր լուծվել քաղաքական անկախության նվաճման և ազգային պետականության ստեղծման հարցը: Սակայն վերոհիշյալ պահանջների առաջադրումը վկայում էր այն մասին, որ արարական երկրներում նույնիսկ սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլում սոցիալ-տնտեսական հարցերի առումով վկայում էր զուրկություն չունելու:

Սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների ստորադաս լինելը օտարերկրյա տիրապետությանն օտարաբար և քաղաքական անկախության ձեռք բերման խեղդի, ազգային-առում է ա-

ցիալական Տեղագիտության գրականության յուրահատկություններին մեկը արարական երկներում:

Սոցիալական Տեղագիտության մյուս յուրահատկություններ այս փուլում կայանում էր նրանում, որ այդ խնդիրները, մասնավորապես քաղաքական, իրականացվում էր ոչ թե մեկ գասակարգի կամ կուսակցության, այլ տարբեր սոցիալ-գասակարգային ուժերի և նրանց շահերի արտահայտիչ հանդիսացող քաղաքական կազմակերպությունների բյուրոյի կողմից: Դա բացատրվում է նրանով, որ սոցիալական Տեղագիտության գիտավոր խնդիրները կրում էին համազգային բնույթ: Նրանք, թեև տարբեր շափերով, անխտիր շոշափում էին բոլոր գասակարգերի և սոցիալական խավերի շահերը, բնորոշելի հիմք հանդիսանում իրենց բնութագր տարբեր գասակարգերի և սոցիալական խավերի բանբերի միավորման համար: Եթե արարական երկրներին հաջողվեց լուծել քաղաքական անկախության նվաճման պրոբլեմը և կիրառել առաջգրված կան բնույթի որոշ վերագիտուններ, դրա համար նրանք պարտական էին համազգային ճակատին, որ ստեղծվեց սոցիալական Տեղագիտության առաջին փուլում: Խոսելով տարբեր սոցիալ-գասակարգային ուժերի բյուրոյ ստեղծման մասին, չպետք է կարծել, թե ան ձևավորվել էր կազմակերպչորեն: Խոսքը գնում է այդ ուժերի շահերի, ավելի ճշիշ՝ հետապնդած նպատակների նույնության և համատեղ պայքարի մասին: Նրանց հետապնդած հիմնական նպատակները, որոնք կենսականորեն անհրաժեշտ էին, ստիպում էին իրենց բնութագր քաղաքական միանգամայն տարբեր ուժերին առժամանակ «ժողովուրդ» իրենց տարածանությունները և գրանք ստորագրանց զազուկային լծի թոթափման և քաղաքական անկախության նվաճման ավելի բարձր ու համազգային խնդիր:

Որո՞նք էին այդ ուժերը: Առաջին, դա ազգային բուրժուազիան էր, իր բուրժուազիան խոշոր, միջին և մանր: Նա նեղվում էր օտարերկրյա կապիտալ տիրապետությունից, որն արգելակում էր նրա տնտեսական զարգացումը: Օտարերկրյա լծի թոթափումը և տնտեսական կապիտալներից ազատվելը՝ ինչպիսիք համայնապայտանում էր նպիտակական, իրաքայան, սիբիրական, լիբանանյան, ինչպես նաև արարական այլ նյութերի

թույլ զարգացած ազգային բուրժուազիայի գասակարգային շահերին: Դրանով նա հույս ուներ առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծել իր տնտեսական զարգացման համար և դառնալ իր երկրի ղեկավար քաղաքական ուժը: Երկրորդ, արարական երկրների հողատեր-կալվածատերերի այն խավը, որը հայրենասիրելու էր տրամադրված և տնտեսական ու քաղաքական թեւերով կապված չէր օտարերկրյա տիրապետողների տնտեսական ու քաղաքական շահերի հետ: Քաղաքական անկախության նվաճումը և ազգային ինքնուրույն պետության ստեղծումը միանգամայն համապատասխանում էր այդ խմբի գասակարգային շահերին: Նա ակնկալում էր, որ հողթմանակի շեղումը ինքը լայն հետազոտություններ ձեռք կբերի տնտեսական զարգացման համար և ազգային բուրժուազիայի նա համատեղ կզանա կառավարող ուժ: Այս վերջին իրազմության արտահայտությունն էր արարական երկրներում սոցիալական Տեղագիտության առաջին փուլում գործող մի շարք առաջատար կուսակցություններ, ինչպես «Վաֆդը» Եգիպտոսում, «Ալ-Շաարը», «Քուվա ալ-Վաթանիյան» Սիրիայում, «Ալ-Իսթիքարը» Իրանում, «Քուվա ալ-Վաթանիյան» «Քուվա ալ-Պուտուրիան» Կիբանանում և այլն, որոնք արտահայտում էին այդ երկրների ազգային բուրժուազիայի և լիբերալ կալվածատերերի շահերը:

Երրորդ, սոցիալական Տեղագիտության ակտիվ մասնակից էր արարական ազգային մտավորականությունը: Նա, քրքի օտարերկրյա տիրապետության վերջում և քաղաքական ինքնուրույնության նվաճման համընդհանուր խնդրից, հետամուտ էր նաև իր, եթե կարելի է ասել, «եղջ» պրոֆեսիոնալ նպատակներին: Խոսքը գնում է արևմտյան արժեքներին արարական միջավայր տեղագիտելու ընդդիմության մասին: Անգլիական և ֆրանսիական գաղութարարների տիրապետությունը գրեթեբոլորում էր ոչ միայն քաղաքական և տնտեսական ասպարեզներում, այլև հողեր-մշակութային ոլորտում: Արարական ազգային մտավորականությունը հաշտալքով չէր նայում այդ երևույթին, արևմտյան գանադան փիլիսոփայական ուսմունքների, գաղափարների, արվեստի և մշակույթի վերաբերյալ մեթոդի. տնտեսականները տարած-

մանք արարական երկրներում: Նա մասնողված էր մի կողմից արարական ազգային մշակույթի ինքնատրիպության պահպանմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ նրա հետագա զարգացմամբ: Այստեղից էլ ահա արար մտավորականության ակտիվ մասնակցությունը սոցիալական հեղափոխությունը, նրա մեծ ներդրումը արարների ազգային ինքնագոտակցության արթնացման մեջ:

Չորրորդ արարական երկրներում ծավալված սոցիալական հեղափոխության ամենամեծ բանակը կազմում էր գյուղացիությունը, որը գտնվում էր կրկնակի ճնշման ներքո: Այս հակադեմոստր նրան զարձնում էր հեղափոխական մեծ հարավորություն պարունակող ուժ, որը կարող էր դուրս ժայթիկ համապատասխան պայմանների զեպլում: Պատմական փաստերը վկայում են, որ օտարերկրյա իմպերիալիզմի դեմ ուղղված պայքարը ավելի մեծ թափ էր ստանում, երբ դրան ակտիվորեն մասնակցում էին գյուղացիական զանգվածները: Այդ են վկայում 1919 և 1921—1922 թթ. ապստամբությունները, բազմաթիվ էությունները Եգիպտոսում, 1920 և 1936 թթ. ապստամբությունները, հնտպատերազմյան շրջանում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարը Իրաքում, 1925—1927 թթ. ապստամբությունը Սիրիայում, 1943 թ. ապստամբությունը Լիբանանում և այլն: Սակայն, գյուղացիությանը ինչպես Արևելքի, այնպես էլ արարական երկրներում բնորոշ էր անկազմակերպվածությունը և դասակարգային ցածր գիտակցությունը: Արարական գյուղացիությունը իրենից ներկայացնում էր մի ուժ, որը կարիք էր գրում զինավարության մեկ այլ ուժի կողմից: Այդ ֆունկցիան բննարկվող ժամանակաշրջանում հիմնականում կատարում էին զանազան բուրժուա-նապիտակատական կազմակերպություններ:

Չնայած դրան, շատ ծանրակշիռ է արարական գյուղացիության ներդրումը սոցիալական հեղափոխության խնդիրների իրականացման բնագավառում: Եթե գյուղացիությունը ակտիվորեն չներգրավվեր պայքարի մեջ, ապա անհնար կլիներ սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլի գլխավոր պահանջների կենսագործումը:

Հինգերորդ, սոցիալական հեղափոխության մյուս ուժի՝

բանվոր դասակարգի մասին: Ազգրեական շրջանում լինելով փոքրաթիվ և անկազմակերպ, Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի, Լիբանանի, Քուվեյթի, Ալժիրի և արարական մյուս երկրների բանվոր դասակարգը, անցնելով դասակարգային և ազգային-ազատագրական պայքարի բովոլ, դարձավ սոցիալական հեղափոխության ամենահետևողական ուժերից մեկը: Նա կորողացավ ստեղծել իր դասակարգային կազմակերպությունները, այդ թվում և կոմունիստական, մշակել իր դասակարգային գաղափարախոսությունը, բարձրանալ համազգային խնդիրների բմրձման մակարդակին և համապորձակցելով գյուղացիության ու արարական երկրների մյուս հայրենասիրական ուժերի հետ, իր արժանի ավանդը ներդրել հեղափոխական-դեմոկրատական, ազգային-ազատագրական շարժումներում:

2. ԲԱՆՎՈՐ ԳԱՍԱԿԱՐԻ ԵՎ ԿՈՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՆՆԵՐԻ ԳԻՐԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ
ՆՅՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒՈՒՄ

Արարական երկրներում սոցիալական ճեղագիտությունը առաջին փուլի էությունն ալիլի խոր բացահայտելու և նրա յուրահատկությունները լուսարձակելու համար, ալիլի հանդամաններն կանց առնենք բանվոր դասակարգի ու նրա գահական կազմակերպությունների, մասնավորապես՝ կոմունիստական կուսակցությունների խաղաղամ ղեկի վրա:

Արարական երկրներում բանվորական կույրներ տեղի են ունեցել զեռ միջև շոկտեմբերյան ճեղագիտությունը: Սակայն դրանք եղել են վատ կազմակերպված և էական վտանգ չեն ներառալսցրել տիրող խավերի համար:

Բանվորական շարժման մեջ որակական բնույթի փոփոխությունների կատարվեցին և՛ շոկտեմբերյան ճեղագիտության ուղղակի ազդեցության տակ, և՛ արարական երկրներում կատարված սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի շեղումներից: Ահում է բանվորների բվաբանակը, բարձրանում դասակարգային գիտակցությունը: Գրան զուգահեռ աճում է պրոլետարիատի տեսակարար կշիռը սոցիալական ճեղագիտության խնդիրների լուծման մեջ: Այդ պրոցեսը բնե դանդաղ, սակայն բնթանում էր անշեղորհ:

20-ական թվականներից եզրագոտում, Իրարում, Սիրիայում, Լիբանանում սկսում են կազմավորվել բանվորական արճեստակական միություններ, որպես բանվորների տնտեսական աշների պաշտպանություն, բանվորական շարժմանը որչափ ուղղվություն տալու առաջին քայլերից մեկը: Սկզբնական շրջանում արճեստակական միությունները գործում

մին անցատ-անցատ, միշտ չէ, որ հստակորեն դրսևորվում էր գասակարգային համերաշխությունը նրանց գործունեության մեջ: Գրանից տուժում էր բանվորական շարժումը: Գրան իրականությունը և պայքարի տրամաբանությունը արարական երկրների բանվորներին կանգնեցրեց նրանց շանրերը միավորելու և բնղհանուր ճակատով հանդես գալու անհրաժեշտության առջև:

Դեռևս 1921 թ. եզրագոտական բանվորները հիմնեցին եզրագոտի արճեստակությունների բնղհանուր կոնֆեդերացիա (եկեկ), որն իր շարքերում միավորում էր 38 արճեստակություններ, եկեկ-ն Կարմիր պրոֆիտների անգամ էր և սերտորեն համագործակցում էր նրա հետ: 1924 թ. եզրագոտական կուսակցությունը արգելեց նրա գործունեությունը:

Սակայն արճեստակական կյանքը եզրագոտում շղաղարեց: Շնորհի կազմին ձևավորվում էին նոր արճեստակական միություններ, որոնց թիվը եզրագոտում 1940-ական թվականների վերջին հասավ մասավորապես 490-ի³, Այդ տարիներին փորձեր արվեցին հիմնելու մեկ, համանգրպուական արճեստակական կենտրոն, սակայն իշխանությունները թույլ չէին տալիս իրականացնելու բանվոր դասակարգի համար կենսական նշանակություն ունեցող դասակարգի համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ խնդիրը: Ճիշտ է, 1945 և սպա 1951 թթ. հիմնեցին եզրագոտի արճեստակականությունների կոնգրեսը: Ֆեդերացիայի ստեղծման նախապատրաստական կելիտեն, սակայն չհաջողվեց նախապատրաստական աշխատանքներից այն կողմ անցնել:

Եզրագոտում 30—40-ական թվականներին միասնական արճեստակական ֆեդերացիայի բացակայությունը ինչ-որ չափով փոխհատուցվում էր տարբեր արճեստակությունների տերտիալգործների, նախագործների, տրանսպորտի աշխատողների և այլ էլուղային արճեստակությունների միջև համերաշխության ուժեղացմամբ և համատեղ գործողությունների ձևաևարվմամբ:

Արճեստակական շարժման յուրահատկությունը Սիրիայում կայանում էր հետևյալում. ֆրանսիական մտնղաստային իշխանությունները, հենվելով՝ արճեստակների վերաբերելու դեմեռ Յամանյան կայրությունից մամանակ լինելու վրա՝ օրերերի վրա, արղղում էին բանվորներին ինքուղղուն,

առանց ձեռնարկատերերի արձմրաբյուռների հիմնում Այդ-
այսպես կոչված խառն արձմրաբյուռները, սահմանափակում
էին բանվոր դասակարգի պայքարը, ստեղծում բանվորնե-
րի և ձեռնարկատեր-կապիտալիստների միջև շահերի միաս-
նության և նույնության պատրանք: Այդ պատճառով էլ սի-
րիական պրոլետարիատի պայքարի մեջ 20—30-ական թվա-
կաններին հակախմբերակախություն և բնդճանուր դեմոկրա-
տական պահանջների հետ միասին մեծ տեղ էր զբաղում
իր ինքնուրույն, ձեռնարկատերերից անջատ և անկախ արձ-
մրաբյուռներ հիմնելու պահանջը: 1938 թ. մարտին զու-
մարովյե արձմրաբյուռների առաջին համագումարը, որը և
հիմնեց բանվորական արձմրաբյուռների ընդհանուր ֆեդե-
րացիա: Հաջորդ տարի նրան հաջողվեց հասնել այն բանին,
որ բանվորները ձեռնարկատերերից անջատ ինքնուրույն
արձմրաբյուռներ հիմնելու իրավունք նվաճեցին: Գա սի-
րիական պրոլետարիատի խոշոր հաջմանքն էր:

Զարգացման նման բարդ և աստիճանական վերափո-
խումների ուղիով է բնթացել արձմրաբնական շարժումը
նաև կիրանանում, Իրաքում և սրբաբական այլ երկրներում:
Մակաչն պետք է նշել, որ Իրաքում արձմրաբյուռների զոր-
ժանույթի համար պայմաններն անհամեմատ ավելի զրո-
վար էին: Երկրում հաստատված վարչաձևը, որ ստացել էր
սեև ուժով անուժ, որտեղ ոչևնչայնևրը՝ անգլիական գա-
ղութարարները, զավանդան հետապնդում էին ամեն մի զն-
մորատական ու զգատատենչ շարժում, այդ թվում և ար-
ձմրաբնականը: Արհեստակցական միությունները գտնվում
էին ներքին զորքերի միմիտարություն անմիջական հեղուր-
յան տակ:

Այս փուլում բանվորական շարժման բնորոշ գծերից մե-
կը՝ զործադուրները, որպես դասակարգային պայքարի գեներ
օրտագործելն էր: Դրանք կազմակերպված բնույթ ստացան
30-ական թվականների կեսերից և հետագա տարիներին:
Պրոլետարիատը բազմիցս իր այդ փորձված գեներին է դի-
մում Եգիպտոսում:

Սոցիալական հեղափոխության այս փուլի յուրահատ-
կություններից մեկը արաբական երկրներում կոմունիստա-
կան կազմակերպությունների և կոմունիստական կուսակցու-

թյունների առաջացումն էր: Գիտական կոմունիզմի զարգա-
փարները սկսում են տարածվել արաբական աշխարհում:

Վ. Բ. Լենինը, որը մեծ ուշադրություն էր դարձնում
Արևելյան կոմունիստական կազմակերպությունների ձևա-
վորմանը, կանխատեսելով նրանց մեծ ապագա և բարձր
գնահատելով պատմության կողմից իրանց վրա զբաղած
ստորակությունը, մատնանշում էր, որ այդ կազմակերպու-
թյունները, հենվելով կոմունիստական ընդհանուր տեսու-
թյան վրա և հարմարվելով յուրահատուկ պայմաններին,
պետք է տարբերանան այդ թևերի և տակտիկան կիրառել
նրան պայմաններում, երբ գլխավոր մասուն հանդիսանում
է գյուղացիությունը¹⁶։ Նա, կենելով իրադրությունից,
խորհուրդ էր տալիս Արևելյի կոմունիստներին, որոնք գնուս
անհրամաճետ փորձ ցուցին, կուրորեն շրջագրականի ուս-
տական փորձը, այլ շուքաբերիլ ստեղծագործական մտուե-
ղյուն, հաշվի առնելով իրենց երկրների սոցիալ-տնտեսական
և բազմաբանական զարգացման մակարդակը, յուրահատուկ պայ-
մանները, ազգային սովորություններն ու ավանդույթները: Գա
նվազաբաբական վերաբերում էր նաև արաբական երկրներին:

Կոմունիստական առաջին կազմակերպությունները հայա-
նովեցին Եգիպտոսում 1918—1919 թթ.: Այդ տարիներին
կոմունիստական խմբակներ են ձևավորվում Ալեքսանդրիա-
յում, Կահիրեում և Պորտ-Սաիդում¹⁷, Եգիպտոսում իրա-
սովել էին սոցիալ-դասակարգային հակասությունները, բարձ-
րացել էր հակախմբերակախական պայքարի ակթը, եր-
կիրը գտնվում էր 1919 թ. ապստամբության նախօրյակին:
Ումերը կազմված էին օտարերկրյա (իտալացի, ֆրանսի-
ցի, հույն, հետագայում նաև՝ հայ, հրեա և այլն) և արաբ
բանվորներից: 1920 թ. դրանք միավորվեցին և հիմնադր-
վեց Եգիպտոսի սոցիալիստական կուսակցությունը, որը
1922 թ. վերանվանվեց կոմունիստական կուսակցություն:
Նա զարձակ առաջին կոմունիստական կուսակցությունը
ամբողջ արաբական աշխարհում: 1922 թ. Եգիպտոսի կո-
մունիստական կուսակցությունը մտավ Կոմինտերնի մեջ:
Չնայած ծանր պայմաններին, կուսակցությունը պրոպագան-
դիստական աշխատանք էր տանում բանվորների շրջանում,
մարքսիստական գրույկներ, թուղիկներ էր հրատարակում

և աւարժում, կազմակերպում էր աշխատավորների մայիս-մեկյան ցույցեր, որոնցից հիշարժան են 1921 և 1922 թթ. կազմակերպածները¹⁸: Նա մեծ աշխատանք կատարեց 1921 թ. արժմիրությունների առաջին համագումարի շրջվիրման գործում, որտեղ հիմնվեց Եգիպտոսի արժմիրությունների ընդհանուր կոնֆեդերացիան¹⁹: Նշանակալից էր կոմունիստների մասնակցությունը 1919 և 1921 թթ. ապստամբություններին:

Գասակարգային և հակախմբիայինատական պայքարի ընթացքում աստիճանաբար մշակվում են Եգիպտոսի կոմունիստական կուսակցության ծրագրային պահանջները, որոնք հրատարակվեցին 1923 թ. պառլամենտական ընտրությունների նախօրյակին:

Մրազրի առաջին մասում կոմունիստական կուսակցությունը պահանջում էր ընդունել աշխատանքային օրենսդրություն, սահմանել 8—ժամյա աշխատանքային օր, միանման աշխատավարձ օտարերկրյա և տեղական բանվորների համար, արժմիրությունների և բանվոր դասակարգի քաղաքական կազմակերպությունների ճանաչում, գործարանային կոմիտեների հիմնում, աշխատավարձի բարձրացում և այլն:

Մրազրի երկրորդ մասը նվիրված էր ազդարային հարցին: Կոմունիստները պահանջում էին բունազդարավել 100 ֆեդրանից ավելի տարածություն ունեցող կալվածքները և դրանք բաժանել հողազուրկ գյուղացիներին, վերացնել վաշխատուական հարկերը, շեղյալ հայտարարել ստրկական բնույթի վաճառակալական պայմանագրերը, կազմակերպել գյուղացիական կոմիտեներ և այլն: Մրազրի երրորդ մասում շոշափվում էին քաղաքական հարցեր: Գրանց մեջ կենտրոնական տեղ էին գրավում հակախմբիայինատական պահանջները: Կոմունիստական կուսակցությունը մասնավորապես պահանջում էր Եգիպտոսի լրիվ ազգային անկախությունը, կապիտալիզացիաների ռեժիմի վերացումը, Սուեզի ջրանցքի ազգայնացումը և այլն²⁰:

Կոմունիստական կուսակցության այս ծրագիրը և նրանում առաջադրված պահանջները բխում էին Եգիպտոսի սոցիալ-դասակարգային շերտավորման աստիճանից և, ըստ էության, կազմում էին սոցիալական հեղափոխության առա-

ջին փուլի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական բովանդակությունը:

1924 թ. եգիպտական կառավարությունն արգելեց Եգիպտոսի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը, ձերբակալեց և բանտ նետեց նրա ղեկավարներին: Կուսակցությունն անցավ ընդհատակ: Արգելվեցին նաև այլ դեմոկրատական կազմակերպություններ, այդ թվում Աշխատանքի ընդհանուր կոնֆեդերացիան:

Գտնելով ընդհատակի պայմաններում, կոմունիստները շարունակում էին պայքարել իրենց ծրագրային պահանջների համար և ձգտում պահպանել կապը աշխատավորական մասսաների հետ: Նրանք որոշվի ազգեցություն ունեին բանվորների, մտավորականության և ուսանողության շրջաններում:

Իշխանությունների հայածանքները և ներքին որոշ տարածայնությունները հանգեցրին նրան, որ Եգիպտոսի կոմունիստական կուսակցությունը զազարեց միանական լինելուց: 1942—1952 թթ. առաջացան առանձին կոմունիստական կազմակերպություններ: Գրանցից հիշատակվածն են արժանի «Ազգային ազատագրության եգիպտական շարժում», «Կայծ», «Նոր արշալույս» և «Ազգային ազատագրության գեմեկրատական շարժումը» (ՀԱԿԻՍԻԻ) կազմակերպությունները²¹: Կոմունիստները գործում էին նաև դեմոկրատական և հակախմբիայինատական այլ կազմակերպությունների շարքերում. օրինակ, 1946 թ. հիմնված «Բանվորների և ուսանողների ազգային կոմիտեում» և այլն²²: Նրանց նկատմամբ ևս չէին զազարում հայածանքները և զրպարտությունները: Եգիպտական իշխանությունների նման քաղաքականության տրամաբանական վախճանը հանդիսացավ 1948 թ. կառավարական որոշումը կոմունիստական կուսակցությանը պատկանելի դավաճանություն համարելու մասին:

Չնայած այս բոլորին, եգիպտական մարքսիստները փերժում էին համակցել պայքարի լեզու և անելզու միջոցները, օգտագործել դեմոկրատական բոլոր հնարավորությունները՝ պահպանելու կապը հանվորական և աշխատավորական մյուս զանգվածների հետ: Համառ ջանքերի շնորհիվ նրանց հաջողվեց միավորել առանձին գործող կազմա-

կերպուցումները և վերականգնել կուսակցության միասնությունը Գա հնարավոր եղավ իրագործել 1980 թ. անպատեմերենի գումարված կուսակցության առաջին համագումարում, որն ընդունեց կուսակցության նոր ծրագիր և կանոնադրությունը²⁵:

...

Փամանակագրական առումով Արարական Արևելքում կոմունիստական երկրորդ կուսակցությունն ստեղծվեց Սիրիայում և Լիբանանում 1924 թ. հոկտեմբերին որպես մեկ միասնական կուսակցություն։ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության փաստաթղթերում սալված է, «Սիրիայում և Լիբանանում մարքսիստական խմբակների մի քանի ներկայացուցիչներ հանդիպեցին 1924 թ. և որոշեցին միավորել իրենց կազմակերպությունները մեկ կուսակցության մեջ՝ մարքսիզմ-լենինիզմի հիմքի վրա»²⁴, նույնը հաստատվում է Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության պաշտոնական փաստաթղթերում։ «1924 թ. հիմնվեց կոմունիստական կուսակցություն,— կարգում ենք Լիբանանի կոմկուսի պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում,— որպես պատմական անհրաժեշտություն պաշտպանելու սլշխասաավորելի շահերը և պաշարարկու նրանց քաղաքական և սոցիալական ազատագրության համար»²⁵, Սակայն սիրիական և լիբանանյան կոմունիստական կուսակցությունների նյութերում կուսակցության հիմնադրման վերաբերյալ տարբեր ամսաթվեր են ներշնչված։ Սիրիայի կոմկուսի 60-ամյակին նվիրված հոդվածում Սիրիայի կոմկուսի քաղաքացիի անգամ խայտը Համամինն նշում է, որ կուսակցությունը հիմնվել է 1924 թ. հոկտեմբերի 28-ին²⁶, իսկ Լիբանանի կոմկուսի հիմնադրման 60-ամյակի կազմակերպումը դրամ էր հողվածում Լիբանանի կոմկուսի քաղաքացուի անշտմ Ռաֆիկ Սամհունը նշում է, որ Սիրիայի և Լիբանանի կոմկուսը հիմնվել է 1924 թ. հոկտեմբերի 24-ին²⁷:

Կուսակցությունը հիմնվեց արար և հայ-հեղափոխական կազմակերպումների միավորման հիման վրա։ Այդ գործում նշանակալի էր հայ առաջին մարքսիստների զերք»

Դեռևս 1924 թ. սկզբներին Արթին Մաղնյանի նախաձեռնությամբ հիմնվում է Լիբանանում առաջին կոմունիստական կազմակերպությունը՝ «Սպարտակը»²⁸, որը կազմված էր բացառապես հայ երիտասարդ մարքսիստներից և իր մասնակցուհիներ ունեւր Բեյրութում, Հայեպում, Չահնում և Զիլի Մուսայում²⁹:

1924 թ. հոկտեմբերի 24-ին, մի խումբ արար մարքսիստներ Ֆուադ Շիմալիի և Յուսուֆ Յազրեբի նախաձեռնությամբ հիմնում են իրենց կոմունիստական կազմակերպությունը, որը կոչվում է Լիբանանի կոմունիստական կուսակցություն³⁰:

Այս երկու կազմակերպությունները անտեղյակ էին միմյանց գոյության մասին և նրանց միջև չկար որևէ համագործակցություն։ Դրույնումը փոխվեց 1925 թ., երբ «Սպարտակը» նախաձեռնությամբ Լիբանանում առաջին անգամ նշվեց մաթիսական տանիակատարությունը։ Հայ կոմունիստները կազմակերպում են ցույց և հետո հանդիսավոր ժողով Բեյրութի «Կրիսալա» կինոթատրոնի շենքում։ Դա սկսվեց դարձավ հայ և արար կոմունիստներին ծանոթության համար։ Ֆուադ Շիմալիի և Յուսուֆ Յազրեբի առաջարկում են հայ կոմունիստներին հանգրվել և բնաբղել համատեղ գործուպությունների հարցը։ Կազմակերպումը կայանում է 1925 թ. մայիսի 2-ին։ Միհրան Վիհրունիի Բեյրութի Բար ալ-Իրիֆ թաղամասում գտնվող արհեստանոցում։ Կողմերը համաձայնում են «Սպարտակը» կազմակերպության հետ միավորման մասին³¹, ետևի զհշիկը «Սպարտակը» կազմակերպությունը ժողովը միաձայն համաձայնություն է տալիս ընդունված որոշմանը 1925 թ. մայիսի 3-ին կապալով կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարների պաշտոնական հանդիպումը, որին մասնակցել են Յուսուֆ Յազրեբը, Ֆուադ Շիմալիին, Էլի Քիրրը, Արթին Մաղնյանը և Հայկազուն Բոնյայտերը, որը Լիբանանի առաջին հայ կոմունիստներից էր։ Որոշում է ընդունվում երկու կազմակերպությունները միավորել մեկ կուսակցության մեջ, որը պաշտոնապես կոչվել է Լիբանանի և Սիրիայի կոմունիստական կուսակցություն։ Կազմվեց նաև կուսակցության Կենտրոնական կոմիտե, որի առաջին կազմի մեջ մտան Յուսուֆ Յազրեբը, որպես քար-

սուզար, Յուսղ Շիմալին, էլի Քիրբը, Արթին Մաղկյանը, Հայկազուն Բայաջյանը և Ֆարիդ Քահանան՝ անգամները²²։ Միավորումը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց կոմունիստական շարժման ծավալման համար «Սպարտակ» և հայ կոմունիստների միացումը արարական կոմունիստական կազմակերպության հետ հնարավորություն տվեց կուսակցական նոր բշխման ստեղծել Սիրիայի և Լիբանանի տարբեր վայրերում։ Այդ առիթով Յուսուֆ Յազբերը գրել է. «Կոմունիստական կազմակերպությունը (նկատի ունի արարական—ն. Ն.), որ ստեղծվել էր այն մասնակ, մինչև 1925 թ. հայերի հետ միանալը չունի որևէ մասնահյույզ և նախքան հայերի հետ միանալը մենք չունեինք կոմունիստական խթմաբան Հալիբում»²³։

Կուսակցությունը նարավորություն չունեցավ անմիջապես հրավիրելու որևէ համաժողով։ Միայն 1925 թ. դեկտեմբերին, երբ կուսակցությունը հարկադրված էր գործել անլեզու պայմաններում, հրավիրվեց կուսակցության առաջին ազգային կոնֆերանսը, որը պետք է մշակեր կուսակցության կազմակերպական հիմունքները և ծրագրային պահանջները։

Կոնֆերանսն ընտրեց նոր Կենտկոմ, որի կազմի մեջ մտան նախկին բոլոր հինգ անգամները։ Սակայն «ֆրանսիական իշխանությունները կոնֆերանսից անմիջապես հետո ձեռքարկվեցին և բանա նեղեցին այն մասնակցական կուսակցական ղեկավարությունը՝ ընկերներ Ֆ. աշ-Շիմալին, Յու. Կրքահիմ Յազբեկին, Ա. Մաղկյանին»²⁴։ Երանց դատեց ռազմական ատյանը, որը կոմկուսի ղեկավարներին մեղադրում էր բանակի խռովության հրահրելու մեջ։

Կոմկուսը 20—30-ական թթ. իր բշխմանը հիմնեց Բեյրութից և Դամասկոսից բացի նաև Զահլեում, Տրիպոլիում, Բաալբեկում, Հալիպում, Հոմսում և այլ վայրերում։ Եռուսով Կենտրոնական կոմիտեն համարվեց նոր անդամներով Ահմադ Զազա, Ֆավզի առ-Ռահիմ, Ռիշադ Իսա, Խալեդ Բեկաշ և ուրիշներ, և Կենտկոմի նստավայրը Բեյրութից տեղափոխվեց Դամասկոս²⁵։

1930 թ. հուլիսի 8-ին դումարվեց կուսակցության երկրորդ ազգային կոնֆերանսը, որն ընդունեց առաջին կու-

սակցական ծրագիրը։ Այն հրատարակվեց առանձին գրքերով ուղիղ սեկ տարի անց՝ 1931 թ. «Ինչի՞ համար է պայքարում Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը» վերնագրով²⁶։

Կոմկուսը իր զլխավոր նպատակն էր համարում «Գալստալիստական շահագործողական սխտեմի տապալումը և սոցիալիստական սխտեմի հաստատումը»²⁷։ Նա ձգտում էր զրան հասնել ոչ թե ռեֆորմների, այլ հեղափոխական պայքարի միջոցով։ Մրագրում մեծ տեղ էր հատկացվում հակամպերիալիստական պայքարին, Սիրիան և Լիբանանը ֆրանսիական տիրապետությունից ազատագրելու խնդիրներին։

Կոմկուսը պահանջում էր. Սիրիայի լիակատար անկախություն և միասնություն, օկուպացիոն (ֆրանսիական—ն. Ն.) բանակի հեռացում և մանդատի (ֆրանսիական—ն. Ն.) վերացում²⁸։

Մրագրում զգալի տեղ էին զբաղում ղեմնկրատական իրավունքների հաստատման և ընդլայնման, մասնավորապես մամուլի, խոսքի տպագրության, միությունների, ցույցերի և զործադուլների ազատության պահանջները²⁹։ Մեծ տեղ էին զբաղում բանվորների և գյուղացիների շահերը օրինադրական կերպով պաշտպանելու և նրանց կյանքի պայմանները բարելավելու, ինչպես նաև կամանց իրավունքների պաշտպանության հարցերը³⁰։

Սակայն կոմկուսը եկում էր այն բանից, որ իր առաջադրած պահանջների իրականացումը հնարավոր կլինի այն զեղքում, եթե հաստատվի բանվորների և գյուղացիների կառավարություն։ Այդ առումով, որպես կորագրակիչ ակտիվ էին հեղում ծրագրում գրի անված սողերը՝ «Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը մշտական պայքար է մղում հասնելու հետևյալ պահանջի իրականացմանը. ստեղծել բանվորների և գյուղացիների կառավարություն Սիրիայում»³¹։

Սիրիայի և Լիբանանի կոմկուսի վերահիշյալ ծրագրում հիշտ են ահմանված կուսակցության խնդիրները անկախության նվաճման, ղեմնկրատական ազատությունների հաս-

տատման և աշխատավորների իրավունքների պաշտպանության հարցերում:

Սակայն ծրագրում որոշ հարցեր ճիշտ չեն լուսարանված և ճիշտ չեն սահմանված կուսակցության և աշխատավորական զանգվածների պայքարի խնդիրները: Նկատի ունենք ծրագրի երկու հիմնական դրույթները՝ պայքարը կապիտալիզմի տապալման և սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման և բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության կառավարության ստեղծման համար: Այդ ժամանակ նման պահանջների առաջադրման համար համապատասխան պայմաններ չկային ո՛չ Միլիտում և ո՛չ էլ Լիբանանում: Գեռ շէին հասունացել օբյեկտիվ (երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոնոպոլիզը, հակաառաջդիմումների սրումը աշխատանքի և կապիտալի միջև և այլն) և սուրյեկտիվ (հասարակության անբավարար դասակարգային շեղումներում, պրոլետարիատի դասակարգային ինքնզոհակցության անբավարար ձևավորում, համապատասխան մարքս-լենինիզմի մասնաշաղկապ կուսակցության բացակայություն և այլն) պայմանները, որոնք հնարավորություն կտային, առանց միջանկյալ աստիճանների, ուղղակի փեանոթիսել հեղափոխության օբյեկտիստական փուլը:

Կուսակցության ծրագրային նման զիրքերում էր հանգեցրեց նրա և ազգային բուրժուազիայի միջև հակասությունների սրմանը, որը, տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում նույնպես շահազրկելով էր օտարերկրյա՝ ֆրանսիական տիրապետության վերացման և Միլիտայի ու Լիբանանի ընդհանրական սեկյուլյարիզմի նվազման մեջ: Մի կողմից թուլանում էր հակաիմպերիալիստական ճակատը, իսկ մյուս կողմից նպատավոր պայմաններ ստեղծվում կոմկուսի որոշակի սեկուլարացման համար հասարակայնության մյուս խավերին:

Նման սխալները, մտնավանդ 30-ական թթ., բնորոշ էին ոչ միայն Միլիտայի և Լիբանանի կոմկուսին, այլև Արևելքի մյուս երկրների կոմունիստական շարժմանը: Հետագայում այդ սխալը հաղթահարվեց: Գրանում մեծ է Կոմիտանի 7-րդ կոնգրեսի (1935 թ.) որոշումների պատմական նշանա-

կոմիտանը, որը կոմկուսներին կողմնորոշեց դեպի ազգային բուրժուազիայի հետ միասնական ճակատ ստեղծելու՝ ընդգծելով անբերխային և գաղութատիրության «30-ական թվականների վերջին,— գրում է Խալեզ Համամյան,— ՍԿԿ-ն նուսցավ հակագաղութային շարժման մեջ ազգային բուրժուազիայի դերի միտման դիրքերը: Դեկավարվելով Կոմիտանի 7-րդ կոնգրեսի որոշումներով, կոմունիստները հանդես եկան լայն ազգային հակագաղութային ճակատ ստեղծելու կողմ, միաժամանակ ընդգծելով, որ անհրաժեշտ է զգոնություն ցուցաբերել և պայքարել բուրժուազիայի տասնունների դեմ, որոնք պայմանավորված են նրա դասակարգային էությունով»²:

Դա միանգամայն ճիշտ վերակողմնորոշում էր, որը նրպառանց հակաիմպերիալիստական ուժերի միավորմանը, նրանց պայքարի ուժեղացմանը և այդ պայքարում կոմունիստների ու բանվոր դասակարգի տնտեսագար զորի բարձրացմանը:

Միլիտայի ու Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ստեղծման առաջին իսկ օրից նշանակալից է եղել հայ մարքսիստ-լենինյանների գործունեությունը նրա շարքերում: Արդեն նշվեց, որ կուսակցության հիմնադիր կազմակերպություններից մեկը հայ հեղափոխական «Սպարտակ» կազմակերպությունն էր, իսկ Ա. Մազեյանը և Հ. Բոշաջյանը մտան կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի առաջին կազմի մեջ³: Հետագայում ակտիվ դեր սկսեցին խաղալ նաև Հ. Աղբաշյանը, Յ. Էլիզայանը, Գ. Տեր-Նիկողոսյանը, Գ. Աղյուսյանը և ուրիշներ:

1924 թ. կոմկուսի հիմնադրումից հետո ստեղծվեց նաև Միլիտայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության Հայկական սեկցիա⁴, Իր գոյության 23 տարիների ընթացքում այդ սեկցիան մեծ աշխատանք է արել Միլիտայի և Լիբանանի հայ համայնքների շրջանում մարքս-լենինյան հեղափոխական գաղափարների տարածման բնագավառում: Նրա գոր-

* Ա. Մազեյանը հետագայում դարձավ կուսակցության Կենտկոմի բարձրագույն անդամ և քարտուղար:

ձուլնելու օրինակներում էն գտնվել հայ-արարական բարեկամության ամրապնդումը, հայերին և արարներին միմյանց դեմ զրգոելու, նրանց միջև սեպ խորելու ֆրանսիական մատակարարական իշխանությունների փորձերի մերկացումը: Ենթահիմ անման ճիշտ և հետաժամ թաղաքականության, հայ աշխատավորական զանգվածները հեղափոխական պայքարում կանդենցիան արար աշխատավորների կողքին, նպաստելով հակաֆաշիստական ճակատի ամրապնդմանը և սոցիալական հեղափոխության անսպասելի փուլի խնդիրները իրագործմանը: Եվ այդ պայքարում հայերը, ինչպես և արարները, բիշ զուհեր շավեցին: 1968 թ. գումարված կիրանանի կոմկուսի 2-րդ համագումարում կուսակցության առաջին բարտուղար Նիկոլա Շատիկն ընդլուծելով զինուցման մեջ նշվեց, որ 44 արարների ընթացում կուսակցությունն անցել է հերոսական ուղի, և նա օրինակներին հարտանունով է, որ նրա շարքերից դուրս են եկել այնպիսի հերոս մարտիկներ, որոնք պայքարել են երկրի անկախության նվաճման և ժողովրդական մասսաների շահերի պաշտպանության համար ևս մտել կիրանանի, արարական և համաշխարհային ազգային-աղատագրական և հեղափոխական շարժման պատմության մեջ: Իրանց մեջ կուսակցության ղեկավար, հերոս նահատակ Ֆարաբյալս ալ-Էլուփ անվան հետ միասին հիշատակվեցին արեկները լեզիա Շարֆունին, Աթման Նոլայանը, Պոզոս Քաթայանը, Մուլեյման Ալի Եարիֆը, Անվար ալ-Աշան, Զորջ Արուն, Բարկին Բոյաչյանը, Ժիրայր Մատաղչյանը, Մարտիրոս Կոչկարյանը, Արթին Կուլբենկյանը, Հակոբ Աղաչյանը, Հաննա Զարարին, Պետրոս Խաչարյանը, Քորոս Գեմիլիճյանը և Կոչոյան եղբայրները⁴⁴:

Փաստորեն Սիրիայի և կիրանանի կոմկուսի Հայկական սեկցիան այն դիմադրող օղակն էր, որի միջոցով հայ աշխատավորական գիտակից զանգվածները ներդրվում էին հեղափոխական պայքարի մեջ, թեև նա միակը չէր:

Հայկական սեկցիան ինքնալուծարրի ենթարկվեց 1947 թ. ղեկտնմանի 30-ին⁴⁵:

Ինչպես նշվեց, կուսակցությունը ստեղծվել էր որպես Սիրիայի և կիրանանի մեկ միասնական կուսակցություն: Նման իրավիճակը պահպանվեց մինչև 1944 թ. հունվարի

օկտյբրը 1943 թ. ղեկտնմանի 31-ից մինչև 1944 թ. հունվարի 2-ը սեղի ունեցավ կուսակցական համագումար: Արդեն վերացվել էր ֆրանսիական մանգար և հռչակվել Սիրիայի ու կիրանանի որպես երկու ինքնուրույն պետությունների անկախությունը: ԵՀամագումարը, հայվի անելով, որ ստեղծվել են կիրանանի և Սիրիայի անկախ պետություններ, որ փոխվել են բազմաթիվ ու սոցիալական պայմանները, և յուրաքանչյուր երկրի առջև իր ազգային խնդիրներն են կանգնած, որոշեց սակշնել Սիրիայի և կիրանանի անսանձ կոմունիստական կուսակցություններ, յուրաքանչյուրն իր զինտրանական կոմիտեով և ղեկավար այլ մարմիններով⁴⁶:

Կիրանանի կոմունիստները զա համարում են իրենց կուսակցության առաջին, իսկ սիրիական կոմունիստները՝ երկրորդ համագումարը:

Այդ համագումարում երկու կուսակցություններն էլ ընդունեցին Ազգային խարտիա: որ փաստորեն ստեղծված նոր պայմաններում սահմանում էր կուսակցությունների առջև կանգնած խնդիրները և այդ իմաստով ծրագրի զեր կատարում: Ազգային խարտիան պահանջում էր Սիրիայի լիակատար անկախություն, սուվերենություն և ազատություն, իսկական զեմոկրատական վարչաձևի հաստատում, ազգային համերաշխության հաստատում արարական ժողովուրդների հետ՝ իրականացնելու համար նրանց լիակատար ազգային ազատագրումը, ազգային սուվերենության տարածում օտարերկրյա ֆինանսական, արդյունաբերական և անտրական հաստատությունների վրա, հայկասարության հաստատումը որպես սիրիացիների միջև, զեմոկրատական ազատություն:

* 1932 թ. մարտին, Քլայբում գտնվելու ժամանակ, սոցերիս հեղեկեր հանդիպել Ա. Մազեյանի հետ և հետաքրքրվեց, թե ինչու այդպիսի տարակրթության զգույնում ունի համագումարի հարցը շուրջը և Մազեյանը պարզաբանեց, որ սիրիական կոմունիստները 1930 թ. գումարված ազգային կոնֆերանսը 50-ական թվ. վերերից սեկցիան համարել որպես առաջին համագումար, սուտն և 1944 թ. գումարված համագումարը նրանք գիտում են որպես երկրորդ համագումար: Իսկ կիրանանի կոմունիստները գտնում են, որ 1930 թ. հուլիսին գումարվել է կոնֆերանս, ինչպես նախկինում բոլորն էին այդպես համարում: Այդ պատճառով էլ նրանք առաջին համագումարը համարում են 1944 թ. համագումարը:

ների ապահովում, երկրի բնակատեղիների բարձրացում, ազգային արդյունաբերության, քաղաքի և գյուղի մասեր արտադրողների պաշտպանություն, գյուղատնտեսության զարգացում, պաշար անդրերկրային և աղբառնության դեմ և այլն⁴⁷։ Նման պահանջներ էին առաջադրված նաև կիրանանի կոմունիստական կուսակցության Ազգային խորհրատում⁴⁸։

Երկու կուսակցությունների նոր ծրագրային պահանջներն առաջադրվել էին բազմաթիվ անկախության նվաճման թարմ տպավորության տակ և դա իր նիւթը է դրել առաջադրված պահանջների բնույթի վրա։ Գրանք էիշտ լինելով հանդերձ, վկայում էին սակայն, որ կուսակցությունների օրոտկերացումները և ձեռնարկված պահանջները դեռևս մնում էին սոցիալական հեղափոխության ստաշին փուլի շրջանակներում։ Այդ պահանջներն ավելի շուտ նպատակազորված էին առաջին փուլի խնդիրների հետնորդական կենսագործմանը, քան նախանշում էին անցում դեպի հեղափոխական նոր փուլ։ Մերիայի կոմկուսը դրան անդրադարձավ հետագայում, 60-ական թվականների սկզբին։

Կիրանանի կոմկուսը «1948 թ. անլիզալ դրույթյան անցնելու կապակցությամբ, միավորվեց Սիրիայի կոմկուսի հետ»։ 1958 թ., Սիրիայի և Եգիպտոսի միավորումից հետո, 1947-ն կրկին դարձավ ինքնուրույն, թեև մինչև 1961 թ. գոյություն ուներ այդ կուսակցության միջոցա կենտրոնական դեկլարություն⁴⁹։ Այս ամբողջ ժամանակահատվածում, մասնավորապես 60-ական թվականներին և զրանից հետո, Սիրիայի և կիրանանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ընթացավ տարբեր ուղիներով և դրա հետ կապված միանգամայն այլ խնդիրներ կանգնեցին Սիրիայի և կիրանանի կոմունիստական կուսակցությունների առջև։

* * *

«Եթե Արևելքի Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը,— նշում է Իրաքի կոմկուսի ակաեմիոյր դեկլարաներից Զաբի խալիքին,— մենք էլինք իմանա գիտանա սոցիալիզմի և մարքսիզմ-լենինիզմի մասին»⁵⁰։ Մարքսիստական-լենինյան

գաղափարները, թեև մեծ դժվարությամբ, տարածվում են երկրով մեկ, և զրանց հիման վրա 30-ական թվականներին սկզբներին Իրաքում ձևավորվում են մի շարք կոմունիստական կազմակերպություններ։ Նման կազմակերպությունները 1932 թ. հիմնվեցին Ան-Նասիրիայում Ֆուսուխ Սալամանի կողմից⁵¹, սրբ հետագայում դարձավ Իրաքի կոմկուսի ակաեմիոյր դեկլարարը։ 1933 թ. ընթացքում կոմունիստական կազմակերպություններ ստեղծվեցին նաև մարաբադարում⁵²։ Բազմազան, Բաքարյան և այլ քաղաքներում։ Այդ կազմակերպություններում և խմբերում ընդգրկված էին քանդակներ, ուսանողներ, ծառայողներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արվեստի ներկայացուցիչներ։ Կոմունիստական կազմակերպությունների և խմբերի առաջացումը անհրաժեշտություն դարձրեց նրանց միավորումը մեկ միասնական կազմակերպության՝ կուսակցության։ Չեղ Ենդ Իրաքի երիտասարդ կոմունիստներն այդ խնդիրը հաջողությամբ լուծեցին 1935 թ. նույն տարվա դեկտեմբերին։ Նրանց ջանքերով գումարգից կուսակցական կոնֆերանս, որը 1934 թ. զեկտեմբերի 31-ին հուլիսից Իրաքի կոմունիստական կուսակցության ստեղծումը՝ երրորդն արարեց աշխարհում։ Սկզբնական շրջանում, երկրով կոնսպիրացիայի պահպանման խնդիրները, կուսակցությունը կազմում էր «Բնագրիայիզմի և շահագործման դեմ պայքարի կոմիտե»⁵³։ Կոնֆերանսն ընտրեց զեկլարար մարմին՝ Կենտրոնական կոմիտե, և ասանեց կուսակցության գլխավոր խնդիրները, որոնց մեջ կարևոր էին երկուսը՝ աշխատավորների շահերի պաշտպանություն, և, երկրորդ՝ պայքար Իրաքի լիակատար անկախության և սուվերենետիյան համար⁵⁴։

* Անգլիական մեղադրություն լեզույ հայտարարվեց և Իրաքը մակաեմբան անկախ հռչակվեց 1932 թ. Սադան մինչ ատ 1930 թ. Անգլիան Իրաքին պարտադրեց աշխարհ կոլված օրարկվածություն և դաշինքի պատմանգիր, որը լավին ապահովում էր Անգլիայի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական տիրապետությունը Իրաքում, Ի չիք գարմենիզմ կա անկախությունը Կոմունիստները և մյուս հայրենասիրական ուներ իրադախորն ցուցում էին, որ Իրաքի անկախության հաջք էլ լուծված, և պայքարում էին կառ ոչ թե մակաեմ, այլ խնդրական և լիակատար անկախության համար։ Այս գահանըլը մնաց կենտրոնական սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլի ամբողջ ընթացքում, ընդհուպ մինչև 1958 թ. Տուլիսի 14-ի հեղափոխությունը։

Անապին խնդրի լուծմանն էին կողմած կոմկուսի Հետևյալ պահանջները. սահմանի ուժիմամյա բանվորական օր, կիրառելի Նոգայի բարեփոխում, անցկացնել ազատ դեմոկրատական ընտրություններ, քաղցածներին ապահովել հացով և այլն: Կուսակցության կարևոր լուղուզներինց մեկը դարձավ «Հայ» քաղցածներին:»

Երկրորդ խնդրի իրականացման համար կուսակցությունն առաջարկում էր շեղյալ հայտարարել 1930 թ. անդր-իրաքյան պայմանագիրը, վերացնել Իրաքի տարածքում՝ Հարբա-նիխայում և Շուսայրում գտնվող անգլիական ռազմական բազաները, վերանայել օտարերկրյա նավթային ընկերու-թյունների հետ կնքված պայմանագրերը, որոնք ծառայում էին Իրաքի հիմնական բնական ազգային հարստության կողոպտմանը և արևմտյան խնդիրախիտական մեծուշու-րիտների կողմից առասպելական հարստությունների զիջ-մանը:

Կոմունիստների ազդեցության ուժեղացման և մաքսիս-տական-ինքնիշխան գաղափարների տարածման գործում մեծ դեր խաղաց «Քիֆաճ աշ-Նաար» («Ժողովրդի պայքար») թերթը, որը սկսեց լույս ընծայվել 1935 թ. հունիսից⁵⁰, Ընդհանրապես կուսակցությունը մեծ ուղադրություն էր դարձ-նում թերթների, գրականության, մասնավորապես թուրքիկ-ների, գրքույկների և այլնի հրատարակմանը, որոնցում մաս-շնչի կերպով պարզաբանվում էին Իրաքի առջև կանգնած կարևոր բարդագիտական և սոցիալ-անտեսական խնդիրները և կոմկուսի դիրքորոշումը դրանց հանդեպ:

Միաժամանակ կուսակցությունը լայն աշխատանք ծա-վալուց ընդլայնելու իր կապերը բանվորական շրջանների հետ: Կոմունիստների ակտիվորեն մասնակցում են մի շարք գործադուլների և ցույցերի, հաճախ հանդիսանալով դրանց կազմակերպիչներն ու ղեկավարները: Հիշատակության են արժանի կոմունիստների մասնակցությունը նախապատե-րագման տարիներին Բասրայի և Կիրիկուկի նավթագործ-ների, Քաղզադի և Հարբանիխայի շինարարական բանվորների գործադուլներին:

Իրաքի կառավարող շրջանները ակնհայտ հետևում էին կոմունիստներին և խառնազույն պատմում նրանց, կային նաև ներքին զժմարություններ: Անբարարար քաղաքական կոմիսիանությունը, տեսական ցածր մակարդակը, մանրբուր-ժուական միջավայրը և այլն հանգեցրին այն բանին, որ Իրաքի կոմկուսի ներսում ձևավորվեցին տարբեր ֆրակ-ցիաներ և զբաղումվեցին ձայն և աջ վեհաժողովին Գրանց գեմ պաշարք ծավալուց կուսակցության առաջը, մաքսիսիզմ-լենի-նիզմի գաղափարներին հակառակ: Կրթիզը՝ Յուսուֆ Սալ-մանի (Ֆահդի) գլխավորությամբ Կուսակցական կազմերին հեղափոխության հարցերում ճիշտ կողմորոշելու և ֆրակ-ցիաների դեմ պայքար ծավալելու գործում մեծ նշանակու-թյուն ունեցավ Ֆահդի ժեմոմիստական կուսակցության և ոչ թե ղեկավարտական սոցիալիզմի կուսակցությունն աշխա-տությունը, որ լույս տեսավ 1938 թ., որում քայահայտուց ձայն վեհման էությունը Ֆահդի կարծիքով ձայն վեհումը գրանդրում էր հեղափոխական սրբոցիտում միջանկյալ խա-վերի ղերի ղերի գերագնահատման մեջ: Այդ թեթման հետևորդ-ները փորձում էին համոզել, ինչպես գրում էր Ֆահդը, որ «Իրաքում սոցիալիզմը սրբոցիտարիտակ պայքարի սրբոցում չի լենի. և որ «Իրաքում հեղափոխական զասակարգ են հան-դիսանում միջին խավերը, որոնց ներկայացուցիչներին առ-ջև լայնորեն պետք է բացել կուսակցության դռները»⁵¹.

Ինչ վերաբերում է աջ թեթմանը, ապա կուսակցության շարքերում դրա առաջացման պատճառը համարվում էր մաքսիսիզմից հեռանալը և անցումը դեմոկրատական սո-ցիալիզմի ղերքերը⁵²:

Ֆահդը և նրա կողմնակիցները 30-ական թթ. վերջերին— 40-ական թթ. սկզբներին անդուլ պայքար են ծավալում ֆրակցիոներներին դեմ՝ պահպանելու կուսակցական սկզբունք-ների անաղարտությունը և կազմակերպչորեն ամրապնդելու կուսակցությունը: 1943 թ. սկզբներին Իրաքի կոմկուսի (ԻԿԿ) գլխավոր քարտուղար քնտրվեց Յուսուֆ Սալմանը՝ Ֆահդը, որն ամբողջապես նվիրված էր մաքսիսիզմ-լենի-նիզմի գաղափարներին, կարողանում էր ստեղծագործարար կիրառել այդ գաղափարները Իրաքի լուրահատուկ՝ պայ-մաններում:

Քանի որ կուսակցության կենտրոնական օրգան «Աշ-
Շարքար» թերթն անցյալ էր ֆրակցիոնալների ձեռքը, ուստի
Կենտրոնական կոմիտեի հասկանալիությամբ Կենտկոմի
տեղաձեռնը Հուսեյն Աշ-Շարքիրին և Զարի Բասիրը 1943 թ.
կազմակերպեցին կուսակցական նոր օրգանի՝ «Ալ-Կաիդա»
թերթի հրատարակումը⁵⁶։

Այս բոլոր նպատակավոր պայմաններ ստեղծեց 1944 թ.
փետրվարին կուսակցական կոնֆերանսի հրավիրման հա-
մարտը⁵⁷։ Կոնֆերանսը հակահարված տվեց ֆրակցիոնալների,
դատապարտեց ձախ և աջ թերևումները, համապատասխան հա-
վատարմությունը մարքեթ-լինինիզմին, կուսակցական շի-
նարարությունը վերաբերյալ լենինյան զազափարական և
կազմակերպչական սկզբունքներին։ Կոնֆերանսը մշակեց և
բնդհանուր ձևով համաձայնեցրեց տվեց կուսակցությունը ծրա-
գրի և կանոնադրություն նախատեսներին։

1945 թվականը շրջադարձային եղավ կուսակցության
կյանքում. սուրբիլին դուժմարվեց ԻԿԿ-ի առաջին համագու-
մարը։ Համագումարը քննարկեց և համաձայնեցրեց տվեց կու-
սակցության ծրագրին՝ Իրաքի կոմունիստական կուսակցու-
թյան ազգային խորտախլին։ Նա սահմանեց կուսակցության
կարևորագույն խնդիրները սոցիալական հեղափոխության
առաջին փուլում։ Կուսակցության զիջավոր զինվոր դարձավ
«Ազատ հայրենիք, երջանիկ ժողովուրդ» լուսնագրը, որի ռզով
և կազմված էր ծրագրերը⁵⁸։

Մրազրի առաջին կեսում ասված էր, որ ԻԿԿ-ն «պայ-
քարում է հանուն ազգային սուվերենություն, հանուն երկրի
իրական անկախության»⁵⁹։

Մրագրի կարևոր պահանջները էր երկրի ներքին կյան-
քի լրիվ ճանաչողականացումը։ Պրա համար ԻԿԿ-ն պա-
հանջում էր ստեղծել մի կառավարություն, որն աշխատե-
րի շահ ժողովրդի, կազմել ժողովրդի կողմից ընտրված պառ-
լամենտ, հետևողականորեն կիրառել ժողովրդի զեմեկրա-
տական իրավունքների վերաբերյալ սահմանադրության մեջ
արձանագրված հոդվածները և լեզույն հայտարարել սահմա-
նադրության ոգուն շահապատասխանող բոլոր օրենքներն
ու հրամանագրերը⁶⁰։

Մրագրում զգալի տեղ էր հատկացված տնտեսական

հարցերին։ Այնտեղ հստակ կերպով սահմանված էր, որ ԻԿԿ-ն
պայքարում է ազգային անկախ տնտեսության, հատկապես
արդյունաբերության զարգացման համար, զա դիտելով որ-
պես Իրաքի իսկական անկախության նվաճման բաղկացու-
ցիչ մաս։ Այդ նպատակով ծրագրում առաջադրվում էր եր-
կիրը լրիվ կերպով օտարերկրյա մոնոպոլիտոնական կապի-
տալի, բնկերությունների ու բանկերի ազդեցությունից ազա-
տակու պահանջը⁶¹։ Պրա հետ միասին ԻԿԿ-ն առաջադրում
էր կիրառել ազրարային ունիթում, գտնելով, որ խոշոր արտի-
ֆունդիզմները և ազատ պետական հողերը պետք է մանր հո-
ղակտրներով, առանց որևէ փոխհատուցման, հանձնել գյու-
ղացիներին, նրանց ցույց տալ ֆինանսական օգնություն և
ալն։

Մրագրում զգալի տեղ էին գրավում նաև աշխատավոր-
ների տնտեսական գրությունը բարելավման հարցերը, ինչ-
պես ծ-ծամյա քանիքային օրվա սահմանում, հարկերի
կրճատում, կանանց տղամարդկանց հետ հավասար իրավունք-
ների տրամադրում և այլն⁶²։

Քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական բնույթի այս բո-
լոր պահանջների առաջադրումը բխում էր սոցիալական հե-
ղափոխության առաջին փուլի, ազգային-ազատագրական
պայքարի բուն էությունից և պայմանավորված էր տվյալ
պատմական ժամանակաշրջանում Իրաքի սոցիալ-դատա-
կարգային շերտավորման աստիճանով։

Համագումարը հաստատեց կուսակցության կանոնա-
դրությունը և բնորոշ ղեկավար մարմիններ։ ԻԿԿ-ի զիջա-
վոր քառուկար վերընտրվեց Յուսուֆ Մալմանը (Փայմանը),
Իսկ Կենտկոմի կազմում բնորոշեցին Յուսուֆ Մալմանը,
Զարի Բասիրը, Հուսեյն Մուհամմեդ աշ-Շարքիրը, Աբդ Քա-
միլը, Մալիք Սաիֆը, Մուլլա Եսաիֆը, Սամի Նազիրը և
որիշները⁶³։

ԻԿԿ-ի գործունեության մեջ, նրա ստեղծման առաջին
խկ օրից, մեծ տեղ էր գրավել ազգային փոքրամասնություն-
ների, և առաջին հերթին, քրդերի հարցը։ Կուսակցության
առաջին համագումարը, բնականաբար, չէր կարող շրջան-
ցել այդ հարցը և այն իր համապատասխան արտացոլումը
գտավ ընդունված ծրագրում։ Այդ կապակցությամբ հետև-

յախն էր ստիպած. կոմիտուր պայքարում էլ աստիճանաբար հաս-
նար բարձր ազգային փոքրամասնության իրավունքների խ-
կական հավասարություն, հարգելով նաև փոքր ազգային
ու ցեղային խմբերի, ինչպիսիք են թուրքմենների, հայերի և
ևզդիների իրավունքները⁶⁴։ Նյննով այդ խնդիրներից և
ձգտելով մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարները տարածել
Իրաքի ոչ արաբ բնակչության շրջաններում, համապատասխան
երոշեց ստեղծել ԻԿԿ-ի Քրդական և Հայկական սեկցիո-
ներու Ապագայում նախատեսվում էր ստեղծել նաև Քուրդ-
մեական և Ասորական բաժիններ⁶⁵։ Դա անհրաժեշտ էր,
քանի որ Իրաքում ծանր էր ոչ արաբ բնակչության՝ բրդերի,
ստորինների, հայերի, ևզդիների և ազգային այլ փոքրա-
մասնությունների վիճակը, Իրաքի միապետական հետադիմա-
կան ռեժիմը նրանց նկատմամբ վարում էր բացահայտ ձուլ-
ման քաղաքականություն։ ԻԿԿ-ն պայքար ծավալեց նրանց
ազգային իրավունքների պաշտպանության համար, ձեռնա-
մուխ եղավ բրդերեն և հայերեն լեզուներով կուսակցական
զբոսանության հրատարակմանը և արաբ ու ոչ արաբ ժողո-
վորդների բարեկամական կապերի ամրապնդմանը։ ԻԿԿ-ն
չափազանց մեծ ուշադրություն էր դարձնում բրդական հար-
ցին և բրդերի շրջանում տարվող աշխատանքներին, քանի
որ այդ հարցը ամենատարած էր և մեծ էր բրդերի տեսա-
կարքը կշիռը Իրաքի հասարակական-քաղաքական կյան-
քում։

Պրա հետ միասին բարձր գնահատականի է արժանի այն
աշխատանքը, որ կատարեց ԻԿԿ-ի Հայկական բաժինը իրա-
քահայերի շրջանում։ Նա հրատարակել է թեթև հայերից լու-
սագրով, որի էջերում մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից լու-
սաբանվել են Իրաքի առջև կանգնած քաղաքական, տնտեսա-
կան և ազգային կարևոր խնդիրները։ Որոշ փաստեր խոսում
են այն մասին, որ կոմունիստներին ունեցել են զգալի ազդե-
ցություն Իրաքի հայ համայնքի շրջանում։ Այդ մասին է
վկայում «Մանիտո» թեթևը։ Իր համարներից մեկում նա
ընդգծել է. «Կոմունիստական ծայրերի համազգայնա-
նությունը ցույց է տալիս հայկական համայնքը, որը բազմա-
ցած է 15 000 մարդու և որը, Իրաքում գլուխներ ունի դա-
ն էր ի վերս⁶⁶։

ԻԿԿ-ի գերբ մեծ էր հետպատերազմյան շրջանում ծա-
վայված դասակարգային (գործազույնների կազմակերպում,
լիանազան պահանջների առաջադրում և այլն) և հակաիմպե-
րիալիստական պայքարի, հատկապես 1948 թ. հունվարին
բռնկված ապստամբության մեջ։ Նրա ազդեցության աճը
անհանգստացնում էր և՛ միապետական իշխանություններին,
և՛ բուրժուազեմոկրատական շրջաններին։ Վերջիններս հան-
դես եկան կոմիտուր լուծարել ենթարկելու պահանջով։ Դա
հիմնավորում էին նրանով, որ Իրաքի բոլոր քաղաքական
կուսակցություններն իբր թե ունեին միևնույն նպատակը,
ուստի և առանձին քաղաքական կուսակցությունների գոյու-
թյան անհրաժեշտությունը չի զգացվում։ Եննելով այդ մեկ-
նակետից, ստպազգովեց «մեկ դեմոկրատական կուսակցու-
թյուն» լուղուզը⁶⁷։ Իսկ Քրդստանի զեմոկրատական կուսակ-
ցությունն իր հերթին հանդես եկավ Իրաքի կոմունիստական
կուսակցության Քրդական սեկցիայի վերացման պահան-
ջով⁶⁸։

Պարզ է, որ նման պահանջների նպատակն էր՝ հիմ-
կուր տարրալուծել ընդհանուր դեմոկրատական շարժման
մեջ, գաղափարական առումով զինաթափ անել բանվոր
դասակարգը, նրան զարձեղ բուրժուական շարժմանը են-
թակա և նրա պոլից բարձր կեղծ մի ուժ։ Անյինելի է, որ
Իրաքի մի շարք քաղաքական կուսակցություններ, որոնք
պայքարային մեջ էին գտնվում բրիտանական իմպերիալիզ-
մի և նրա դրածո Իրաքի միապետական հետադիմական վար-
չակարգի զեմ, ունեին մի շարք ընդհանուր խնդիրներ սո-
ցիալական հեղափոխության առաջին փուլում։ Սակայն,
չպետք է մոռանալ, որ Իրաքում հաստատված բուրժուա-
կան ռեժիմի տապալման, ազատ պաղատմանական քաղաք-
ությունների անցկացման և դեմոկրատական վարչաձևի հաս-
տատման պահանջները պաշտպանում էին և՛ կոմկուրը, և՛
ազգային-զեմոկրատական կուսակցությունը, որը հանդիսա-
նում էր Իրաքի ազգային բուրժուազիայի, մասնավորապես
նրա միջին և մանր խավերի կուսակցությունը, և՛ «Ալ-Իս-
թիկալ» կուսակցությունը, որն արտահայտում էր Իրաքի
խոշոր բուրժուազիայի և միջին ու մանր ֆեոդալների շա-
հերը Պարզ է, որ ազատ պաղատմանական ընտրություն-

ներ անցկացնելու դեպքում նրանցից յուրաքանչյուրը ձրգուկու էր ընտրել իր ներկայացուցիչներին և արնպետոց դիրքերի գրավել ապագա ղեմնորատական վարչակարգում: Եւ, Լակիմսպիրիախատական պայքարի գիրքերում կանգնած տարրեր քաղաքական ուժերի միջև սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլում հասակորեն դրսևորում է մի հովհասություն: Այն աշտահայտվում է նրանց շահերի բեղահարության (բուսպետական վարչակարգի Նասպուլում և զեմեկրատական կարգերի հաստատում) և հակադրության (Քե, ով տիրապետող շէրք կ՛վճարէ այդ զեմեկրատական կարգերում) միջև: Լակիստություններ կային այդ կուսակցությունների վերջնական նպատակների միջև: Ելնելով այս բոլորից, ԻԿԿ-ի ղեկավարությունը մերժեց կոմկուսը լուծարել ենթակիցու պահանջը:

Ինչ վերաբերում է Իրաքում հաստատված «սև» ուժերին, ուսելցվային, կոմկուսի ազդեցության զգալի աճին, ապա այն դրսևորվեց յուրովի, ոստիկանական ձևով: «Սև» ուժերն առնվե՛ն շծավալեց այն հարցի շուրջ, թե՛ պե՛տք է արդյոք ինքնուրույն կոմունիստական կուսակցություն, թե՛ ոչ: Նա այդպիսի երկընտրանքի առջև չի կանգնել: Նախ, երբ 1946 թ. բնդուժեց օրենք քաղաքական կուսակցությունների յեզպ գործունեությունը թույլատրելու վերաբերյալ, ապա այն շտարածվեց կոմունիստական կուսակցության վրա: Դրանից օգտվեցին միայն բուրժուակալվածատիրական կուսակցությունները: Իշխանությունները 1947 թ. հունվարի 18-ին ձերբակալեցին ԻԿԿ-ի գլխավոր քարտուղար Յուսուֆ Սալմանին, քարչարուղի ենդամներ Չաբի Մուհամմեդ Բասիմին, Լուսեյն Մուհամեդ աշ-Շարիրին, Յակուտ Իբրահիմ Սադիկին և կոմկուսի մոտ 1000 այլ անդամներ: Գտտարներ մաս՛վյան դատապարտեց Յուսուֆ Սալմանին, Չաբի Բասիմին, Լուսեյն աշ-Շարիրին, իսկ մնացածներին՝ ազատազրկման տարրեր ժամկետներով: Թեև ժողովրդական հրձկու շարժումների ճեշման տակ դատարանը ստիպված էր մահապատիժը փոխարինել լուսակցությունը⁶⁸, սակայն 1949 թ. հունվարին ղեմնորական առանցք վերանալեց, որը ձգ է նրանց կրկին դատապարտեց մահ՛վյան: Փետրվարին կա՛մաղան քարձրագլեցին Յուսուֆ Սալմանը, Լուսեյն աշ-

Շարիրին, Չաբի Բասիմը և Յակուտ Սադիկը⁷⁰: Իսկ 1954 թ. նուրի Սադիկ կառավարությունն ընդունեց ղեկընտ կոմունիստներին քաղաքացիությունից զրկելու մասին⁷¹:

Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարների մահապատիժը, զանգվածային ձերբակալությունները, մի շարք կուսակցական կազմակերպությունների շտիպարումը շատ ծանր ազդեց կուսակցության հետագա գործունեության վրա: Թուլացավ կապը ժողովրդական զանգվածների հետ, նկատվեց հեղափոխական աշխատանքի որոշ անկում, կրկին գլուխ բարձրացրին ֆրակցիոնները:

Սակայն կուսակցությունը կարողացավ իր մեջ ուժ գրտունել և վերականգնել կուսակցության միասնությունը, կրկին մտնել հեղափոխական և հակոմունիստական պայքարի մեջ և իր աճմանի ավանգարդային տեղը գրավել հեղափոխական ուժերի շարքում: Այդ գործում հատկապես մեծ է Սայամ Ազիլի (Լուսեյն առ-Բասիկի) դերը, որն 1955 թ. հունիսին ընտրվեց ԻԿԿ-ի կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար: 1956 թ. սպտեմբերին զուստրվեց ԻԿԿ-ի երկրորդ ազգային կոնֆերանսը: Նա հաճատեց կոմկուսի շարքերի միասնությունը և քաղաքական ճիշտ գծի մշակումը: Կոնֆերանսի ընդունած որոշման մեջ ընդգծվեց նոր պայմաններում ազգային բոլոր ուժերի միավորման և միասնական ազգային ճակատի ստեղծման անհրաժեշտությունը⁷²:

Եվ երբ 1957 թ. սեղրեներին Իրաքի ազգային հայրենասիրական ուժերը կանգնեցին հակոմունիստական պայքարի միասնական կենտրոն ստեղծման անհրաժեշտության առջև, ապա կոմկուսը դարձավ նրա լիիրավ անդամը: Այդպիսի կենտրոն հանդիսացավ 1957 թ. փետրվարին հիմնված Իրաքի ազգային միասնական ճակատը, որի մեջ մտան փոսեհիստական, ազգային չեմեկրատական, ալաքսիան սոցիալիստական վերածննդի (Բասս) և «Ար-Բսթիկայո կուսակցությունները: Ճակատի ստեղծման կապակցությանը Սայամ Ազիլը նշել է, որ «սինըն հուլիսի 14-ի (1958 թ.— Ը.) հեղափոխությունը, բոլոր կուսակցությունները և ազգային ուժերը համազգված էին, որ ոչ մի կուսակցություն և ոչ էլ Ազգային ճակատը մյուս կուսակցություններից անջատ չի կարող իր ուժերի վրա կրել երկրի ազատագրման և ազ-

զային անկախության նվաճման խնդիրը⁷³։ Այդ համազգային խնդիրները կարող էին լուծվել միայն բոլոր հանրամարտական ուժերի միացյալ շնորհերով։ Արանումն է կայանում սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլի յուրահատկություններից մեկը։ Փաստորեն Իրաքը հանդիսացավ միակ երկիրը Արաբական արևելքում, որտեղ ի տարբերություն Սեդիստսի, Սիրիայի, Լիբանանի և Մյուս երկրների, սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլում էւ զմեկնը պայքարում էր միասնական ազգային նահապետ, այն էլ կամուրջատական կուսակցության մասնակցությամբ։

Կապ է հաստատվում ճակատի և զեռես 1956 թ. հիմնված թեկուս սպաները զարդան զինվորական կազմակերպության միջև։ Երկու կազմակերպությունների զենվազմաները մշակեցին գործողությունների համատեղ ծրագիր, որի զիսավոր պահանջները դարձան միասնականության տապալումը և հանրապետության հռչակումը, Բաղդադի ազդեցիվ պակտից դուրս գալը, իմպերիալիզմի ազդեցության վերացումը, զեռեկրատական ազատությունների հաստատումը, ազգային կենտրոնիկայի զարգացումը, ազրարային ռեֆորմի կիրառումը և այլն։ 1958 թ. հուլիսի 14-ին Իրաքում կատարվեց բուրժուա-դեմոկրատական, հակաիմպերիալիստական հեղափոխություն։ Այն իրականացրին թեկուս սպաները կազմակերպությունը և Ազգային միասնականության նահապետ, որի ընթացքում բանակը հանդես եկավ հարվածային ուժի դերում։

Հուլիսի 14-ի հեղափոխությունով իրաքործվեցին սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլի շատ խնդիրներ։ Միաժամանակ նա անհրաժեշտ նահազրբայներ ստեղծեց հեղափոխության հաջորդ փուլին անցնելու համար։

3. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԱՅՑ ՕՐԻՆԱԶՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քաղաքական անկախության նվաճումից և ազգային պետությունների կազմավորումից հետո արաբական երկրների հետագա բաղադրական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ընթացավ տարբեր ուղիներով։

Արաբական պետությունների ճնշող մեծամասնությունը կանգնեց զարգացման կապիտալիստական ուղու վրա։ Այդ ուղին ընտրեցին Հորդանանը, Լիբանանը, Քուվեյթը, Քուեյթը, Մարոկկոն, հետագայում նաև Բահրեյնը, Կատարը, Օմանը, Արաբական Միացյալ էմիրությունները, Սաուդյան Արաբիան և այլն, որտեղ անկախության նվաճումից հետո իշխանություն անցավ բուրժուազիայի և կամ բուրժուակալվածատիրական բուրժի ձևերը։ Վերոհիշյալ երկրները թեքազարական և թեք սոցիալ-տնտեսական առումով պատկանում են կապիտալիզմի համաշխարհային սխեմեմին և նեթակա են նրա օրինաչափությունների ներգործությանը։ Սակայն անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ մի հանգամանք, արաբական այդ երկրները, ինչպես նաև Ասիայի և Աֆրիկայի նույնատիպ այլ երկրներ, կազմում են կապիտալիստական աշխարհի ծայրամասը և կարևոր մեջ են կապիտալիզմի կենտրոններից, որը յուրահատուկ կենթ է դնում նրանց զարգացման նկարագրի վրա։ Զարգացման կապիտալիստական ուղին ռաբ դրած երկրներում լուծվեցին առաջին փուլի այն բոլոր խնդիրները, որոնք վերաբերում էին սոցիալ-տնտեսական և զեռեկրատիկ զարգացման ոլորտին։ Այդ փուլի ընթացման զարգացումն ընդհատվեց և նա շատացավ իր տրամաբանական շարունակությունը։ Սակայն նրանցում պահպան-

վում է հեղափոխական պրոտեստանտ, որի կրողներն են հանրասեռում բանվորական և գյուղատնտեսական զանազանները, մանր ու միջին խավերը, քաղաքացիական ու զինվորական մտավորականությունը, Դրա շնորհիվ հիշյալ երկրներում պահպանվում է լարված, ներքաղաքական վիճակ և բարենպաստ պայմանների առկայության զեպում հնարավոր է, որ հեղափոխական ավյունը զուր մայքի: Դրա մասին են վկայում սոցիալ-քաղաքական բնութիւյի այն ակնառու ցրնցումները, որ տեղի ունեցան 70—80-ական թվականներին (Էբստանում, Մաուրիան Արարիայում, Մարոկկոյում և արաբական այլ երկրներում: Իրավացի են այն հեղինակները, որոնք նշում են, որ «Աղաքագրված երկրների համար, որոնք բնթանում են կապիտալիստական ուղիով, մերձավորագույն հեղափոխական հեռանկարը օբյեկտիվորեն բխում է սրվող սոցիալ-դասակարգային հակասություններից»⁷⁴:

Արաբական երկրների մի այլ խումբ, անկախության նրվածումից հետո, թեանկոխեց ազգային-գեմոկրատական հեղափոխության շրջանը: Հեղափոխական այդ պրոցեսի մեջ ընդգրկվեցին Ալժիրը, Եգիպտոսը, Եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԵՄԻՀ), Իրաքը, Լիբիան, Սիրիան և Մուզանբը:

Արաբական երկրների զարգացման տարբեր ուղիներով ընթանալը, նրանցում հաստատված այլազան քաղաքական վարչակարգերը վկայում են նրանց անհամաչափ զարգացման մասին⁷⁵: Անհամաչափ զարգացման օրենքի բացահայտումը յուրատեսակ բանալի է հանդիսանում գիտականորեն ճիշտ մեկնաբանելու իրողությունն արաբական աշխարհում:

Այսպիսով՝ վերահիշյալ արաբական երկրներում հեղափոխական պրոցեսի դրսևորման ձևը հանդիսանում է ազգային-գեմոկրատական հեղափոխությունը:

Նշենք, որ ազգային-գեմոկրատական հեղափոխություններն իրենց բնութիւյով տարբերվում են ինչպես բուրժուազեմոկրատական, այնպես էլ սոցիալիստական հեղափոխություններից: Նրանք ազգային են կոչվում, որովհետև կոչված են լուծելու համազգային խնդիրներ, կենտրոն ոչ թե մեկ

դասակարգի կամ սոցիալական մեկ խավի շահերից, այլ ամբողջ ազգի: Ի տարբերություն սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլի, երբ «համազգային հասկացությունն իր մեջ ներառում էր ոչ միայն աշխատավորական զանգվածներին, այլև ազգային բուրժուազիային և հայրենասիրքար տրամադրված լիբերալ ֆեոդալ-կալվածատերերին, այսմ համազգային հասկացությունը դուրս են մղվում տեղական խոշոր բուրժուազիան և ֆեոդալ-կալվածատերերը: Ազգային-գեմոկրատական հեղափոխություններն արտահայտում են տվյալ ազգի գեմոկրատական խավերի՝ բանվորների, գյուղացիների, արհեստավորների, մանր, մասամբ նաև միջին բուրժուազիայի, քաղաքացիական և զինվորական մտավորականության շահերը և լուծում են առաջին հերթին համագեմոկրատական խնդիրներ: Այստեղից էլ զբանց՝ ազգային-գեմոկրատական հեղափոխություններ անվանումը:

Բուրժուական, այդ թվում և բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունները հաստատում են բուրժուական հասարակարգ և որտեղ հաղթանակում են, իշխանության գլուխ է գալիս տեղական, ազգային բուրժուազիան, որը ձգտում է գրանոմ վավարել հեղափոխական պրոցեսը: Հեղափոխության հետագա շարունակումը և զարգացումը հակասում են նրա դասակարգային շահերին:

Ի տարբերություն դրանց, ազգային-գեմոկրատական հեղափոխությունները չեն հաստատում կապիտալիստական հասարակարգ: Ընդհակառակը, այնտեղ, որտեղ ազգային բուրժուազիան անկախության նվաճումից հետո անցել էր իշխանության գլուխ, ազգային-գեմոկրատական հեղափոխությունները նրանց հեռացրին երկրի կառավարումից և կիրառեցին քաղաքական ու տնտեսական մի շարք միջոցառումներ: Ազգային-գեմոկրատական հեղափոխություններին բնորոշ այդ գիծը ակնառու կերպով դրսևորվեց Եգիպտոսում (60-ական թվականներին) Իրաքում և Սիրիայում: Իսկ արաբական այն երկրներում, որտեղ ազգային բուրժուազիան թույլ էր զարգացած, ազգային-գեմոկրատական հեղափոխությունների շնորհիվ իրականացվում են կարևոր միջոցառումներ բուրժուազիայի զարգացումը կանխարգելելու ուղղու-

Քյամբ: Այդ պրոցեսը ցայտունորեն երևում է եԺԳԶ-ում, Լիբիայում, Ալժիրում, իսկ 70-ական թվականների սկզբներին նաև Սուդանում:

Այս առումով ազգային-ղեմոկրատական հեղափոխությունների հակակապիտալիստական կողմնորոշումը ակունհայտ է և դրանում է նրա սկզբունքային տարրերսլվյունը բուրժուական և բուրժուացիանոկրատական հեղափոխություններից:

Ազգային-ղեմոկրատական հեղափոխությունները շփանք է նույնացնել սոցիալիստականի հետ, քանի որ նրանք իրականացնում են զեմոկրատական վերափոխումներ և անմիջականորեն չեն հաստատում սոցիալիստական արտադրական հարաբերություններ, թեև զրանց համար ստեղծում են քաղաքական և տնտեսական անհրաժեշտ նախադրյալներ: Բացի դրանից, նրանք ընթանում են ոչ թե պրոլետարիատի և նրա մարքսիստական-լենինյան ավանգարդի, այլ հիմնականում մանր բուրժուազիայի ծոցից ելած ուժերի և կազմակերպությունների զեկազմակերպության ներքո, որոնք շատ հաճախ ապավինում են քանակին:

Ասումից կարելի է եզրակացնել, որ ազգային-ղեմոկրատական հեղափոխությունները ո՛չ սոցիալիստական և ո՛չ էլ բուրժուական հեղափոխություններ են: Նրանք անցման շրջանի հեղափոխություններ են, որոնք հասարակական որոշակի Ֆրոմաքիա չեն հաստատում:

Դա հետևանք է արարական այդ, ինչպես նաև Անիայի և Աֆրիկայի համաման երկրների հետամնացության, որը յուրահատուկ իրավիճակ ստեղծեց: Յուրահատկության արտահայտվում է այդ երկրների սոցիալ-դասակարգային անբավարար, ոչ հստակ շերտավորման, թույլ զարգացած լինելու մեջ: Բուրժուազիան այնքան զարգացած չէր, որ կարողանար քաղաքական իշխանություն իր ձեռքում պահել և երկրի զարգացումը տանել կապիտալիստական ուղիով: Այդ երկրներում պրոլետարիատը նույնպես թույլ է զարգացած և զեռես ի վիճակի չէ գաունալու հեղափոխության հեղեմներ և միանգամից իրականացնելու սոցիալիստական վերափոխումներ:

Բուրժուազիայի և պրոլետարիատի փոխադարձ թուլության պայմաններում ասպարեզը մնաց մանր, մասամբ նաև միջին բուրժուազիայի և նրա շահերն արտահայտող մտավորականությանն ու քանակի սպայակուսն կազմին: Ազգային-ղեմոկրատական հեղափոխության ընթացքում այդ ուժերը երբեմն ընդգծված կերպով արտահայտում են նաև դյուրի և քաղաքի աշխատավորական զանգվածների շահերը:

Արարական երկրներում ազգային-ազատագրական հեղափոխությունների վերանմուր ազգային-ղեմոկրատական հեղափոխությունների, տեղի ունեցավ երկու ուղիով: Անաչին, հեղափոխական պայքարի, որի շնորհիվ ասպալվեց բուրժուազիայի կամ բուրժուակալվածատիրական բյուրի իշխանությունը: Այդ երևույթը ցայտուն կերպով դրսևորվեց Սիրիայում (1963 թ. մարտի 8-ի հեղափոխությունը և 1966 թ. հիտրվարի 23-ի շարժումը), Իրանում (1968 թ. հուլիսի 17-ի հեղափոխությունը), Սուդանում (1969 թ. մայիսի 25-ի հեղափոխությունը), Լիբիայում (1969 թ. սեպտեմբերի 1-ի հեղափոխությունը) և եԺԳԶ-ում (1967—1970 թթ. հեղափոխական իրադարձությունները): Նշված երկրներում իշխանությունն անցավ հեղափոխական-ղեմոկրատների ձեռքը, որոնք և հանդեսացան ազգային-ղեմոկրատական հեղափոխությունների առաջնորդներն ու իրականացնողները:

Երկրորդ, վարչակազմի ինքնուրույն կամ էվոլյուցիայի ուղիով: Դրա բնորոշ օրինակն է Եգիպտոսը: 1952 թ. հուլիսի 23-ի հեղափոխություն իր բնույթով հակամայրեքիալիստական և հակաֆեոդալական էր և դասվում է բուրժուական հեղափոխությունների շարքը: Հեղափոխությունը ոչ միայն առաջ չէր քաշում եգիպտական բուրժուազիային քաղաքական ասպարեզից հեռացնելու հարցը, այլև նպատեց նրա քաղաքական և տնտեսական զարգացմանը: Հեղափոխությունից հետո հաստատված վարչակազմը ազգային բուրժուազիայի հետ էր կապում սոցիալ-տնտեսական շատ հարցերի լուծման հույսը: Սկզբնական շրջանում տիրապետող էրի հանդիսանում դասակարգերի և դասակարգային պայքարի միաման, դասակարգային ներդաշնակության, եգիպտական հասարակությունը որպես մեկ ազգային բնուսնիք:

պիտեւոյ և նման այլ տեսութիւններ: Այդ տեսութիւնները՝ բողի դեր էին կատարում, որի հետեւում թաքնված էր ազգային բարձրագիտի շահերը պաշտպանելու միտումը: Սրանից շարժւել է հետևեցնել, որ հուլիսի 23-ի հեղափոխութիւնը անահեռում էր աշխատավորների շահերը: Նա կիրառեց մի շարք միջոցառումներ, մասնավորապէս ագրարային ունեւորներ, որը բխում էր աշխատավորների շահերից և կոչված էր պաշտպանելու նրանց իրավունքները: Սակայն զարգացման ընդհանուր տենդենցն ավելի նպատակաւոր էր բուրժուազիայի համար: Ի. Պ. Բելլաներ և Ն. Մ. Պրիմակովը՝ Նկաւչի ունեւորով նրա կողմից լուծված խնդիրները, կեդիտական հեղափոխութեան զարգացումը բաժանում են երեք շրջանի. «1952—1956 թթ.—պայքար ֆեոդալական տարրերի և Եգիպտոսում օտարերկրյա ռազմական զինքրերի վերացման, 1956—1961 թթ. հարձակում եգիպտոսում օտարերկրյա կապիտալի անտեսական զինքրերի վրա, միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր պետական կապիտալիստական սեկտորի զարգացումը»⁷⁶: Ինչպես տեսնում ենք, երկու շրջանում էլ, որն ընդգրկում է տասնամայա մի ժամանակամիջոց, ոչ միայն չի դրվել ազգային բարձրագիտի դեմ պայքարի հարցը, ընդհակառակը, Եգիպտոսում պետական կապիտալիզմի զարգացման համար մշակվել և կիրառվել է տեսնական ու քաղաքական միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ: 1961 թ. հետո է սկսվում հեղափոխութեան երրորդ շրջանը, որով կտրուկ շրջադարձ է կատարվում և եգիպտոսը ստք է դնում ազգային-դեմոկրատական հեղափոխութեան ոլորտը. «1961—1967 թթ.— դրում են Ի. Բելլաներ և Ն. Պրիմակովը.— անցում անպիսի միջոցառումների, որոնք ամբողջութեամբ հակամպերիալիստական բնույթ են կրում»⁷⁷:

Սակայն այդ անցումը տեղի ունեցավ ոչ թե գոյութեան ունեցող ունիթի տապալման և նոր իշխանութեան հաստատման, այլ հեղափոխական էկոլոյցիայի ուղիով: Չարդաբազան կեդիտական հեղափոխութեան առաջնորդ Գ. Ա. Նասերի ու նրա համախոհների այն հույսերը, որ նրանք կուսել էին կեդիտական ազգային բարձրագիտի հետ: Բարձրագիտական ի միանալի շնորհով ապահովելու ներկայուսի տո-

ղիալ-տնտեսական ու կուլտուրական առաջադիմութեանը: Մյուս կողմից կեղծ դուրս եկան նաև Շրառակարգային համարաշխարհային և՛ «եգիպտական հասարակութեանը որպէս մի ազգային ընտանիք» համարելու տեսութիւնները: Իրականում կեդիտական հասարակութեանը պատկազան էր և նրա ներքում դասակարգային խալ պայքար էր դնում նասերն բմբնեց, որ Եգիպտոսի առջև կանգնած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմները, նրա ազգային հետ կապված հարցերը հնարավոր է լուծել բարձրագիտական կապիտալիստական հարաբերութիւնների շրջանակներից դուրս, հարգված հասցնելով հենց իրեն՝ բարձրագիտային: Տևելի ունեցավ պատկազան նասերի և հեղափոխութեանը կատարած դեկալար կողմից՝ «Ազատ սպաներ» կազմակերպութեան մի շարք տեղադրելի միջև, որոնք հետագան նասերից և հեղափոխութեանը: «Պետական և հեռացման առիթները տարբեր էին: Բայց պատճառն, աշխուժանալիով, մեկն է. հակամպերիալիզմը և հակաֆեոդալիզմը, սոցիալիստական երկրների հետ համագործակցութեան կողմնորոշումը, սոցիալիստական բնութիւնը»⁷⁸:

Այդ ուժերի հետագումը, որոնք դեմ էին հակամպերիալիստական, սոցիալիստական բնույթի միջոցառումներին, հնարավոր դարձրեց ունիթի անալուսն էկոլոյցիան և դուրս բացեց ազգային-դեմոկրատական հեղափոխութեան առջև: Զարգացման նման ուղուն հարեց նաև Ալժիրը, թեև նա ևս ունի իր յուրահատկութիւնները:

Ազգային-դեմոկրատական հեղափոխութեանը առջև կանգնած են քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կոնկրետ խնդիրներ: Եթե սոցիալական հեղափոխութեան առաջին՝ ազգային-ազատագրական փուլում, ինչպես նշել ենք, դումիանատը հակամպերիալիստական պայքարը և քաղաքական անկախութեան նվաճումն էր, իսկ սոցիալ-տնտեսական հարցերը հարաբերաբար հետին պլան էին մղված, ապա ազգային-դեմոկրատական հեղափոխութեանը շրջանում, ընդհակառակը, տիրապետող են դառնում քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների պրոբլեմները: Սրանից չի կարելի հետևեցնել, թե այս շրջանում արտաքին քաղաքական լուրջ պրոբլեմներ չկան: Գրանքը դուրսիցում ունեն և ար-

տահալովում են նվաճած քաղաքական անկախությունը պահպանելու և ամրապնդելու, իմպերիալիզմի ամեն տեսակի ազդեցությունը վերացնելու խնդրի մեջ, որոնք իրենց հերթին անհրաժեշտ նախապայման են հանդիսանում ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխությունների սույն կանգնած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների հաջող լուծման համար:

Այս շրջանի յուրահատկությունը այն է, որ այդ պրոբլեմների լուծումը փորձ է արվում իրագործել հակա-իմպերիալիստական հիմքի վրա: Տեղին է հիշեցնել Վ. Ի. Լենինի կարևոր դրույթը՝ ազգային-ազատագրական շարժումները հակաիմպերիալիստական շարժման վերածվելու վերաբերյալ: 1921 թ. Լենինը օժնեկալով Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքները, Վ. Ի. Լենինը հայտարարեց. «Գատաբեշարյան պարզ է, որ համաշխարհային հեղափոխության իրանապակային փուլում մակատարարներում երկրագնդի բնակչության մեծամասնության շարժումը, որ սկզբում ուղղված էր ազգային-ազատագրության նպատակին, կըրթվի կապիտալիզմի և իմպերիալիզմի դեմ, և դուրս շատ ավելի մեծ հեղափոխական դեր խաղալ, քան մենք սպասում ենք»⁷⁵: Կապիտալիզմի դեմ այդ շրջվելը արտաքական երկրներում տեղի ունեցավ 60-ական թվականներից՝ շնորհիվ ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխությունների:

Հարց է ծագում, թե մանր բուրժուական խաղվերը ծոցից դուրս եկած ուժերը ընդունակ են հակակապիտալիստական բնույթի վերափոխումներ իրականացնելու: Կարծում ենք՝ այո: Մանր բուրժուական շահագրգռված է խոշոր և նույնիսկ միջին բուրժուազիայի վերացմամբ, քանի որ նրանք սահմանափակում են նրա տնտեսական գործունեությունը և կապանքներ դնում նրա վրա: Խոշոր բուրժուազիայի վերացումը չի հակասում մանր բուրժուազիայի շահերին և թույլ տալով նրա շահերը համընկնում են աշխատավորական մասսաների շահերին: Չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ աշխատավորական և ընդհանրապես բոլոր գեմեոկրատական ուժերը աջակցում են մանր բուրժուազիային նրա այն բալլերում, որոնք ուղղված են խոշոր և միջին բուրժուազիայի դեմ:

Պայքարելով խոշորի դեմ, նա միտժամանակ հանդես է գալիս հողատու մանր մասնավոր սեփականության պահպանման: Դա իր կերպի է դնում նրա՝ որպես վարչակարգը զենկավարող ուժի քաղաքական և տնտեսական կուրսի վրա և ձևում տարածայնություններ ու հեղափոխություններ մանր բուրժուազիայի և բանվոր դասակարգի, առաջին հերթին կոմունիստական կուսակցությունների միջև, որոնք հետևողականորեն հանդես են գալիս հանուն մասնավոր սեփականության վերացման:

Ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխությունները, ինչպես նշվեց, իրականացնում են հակակապիտալիստական կամ սոցիալիստական կողմնորոշում ունեցող միջոցառումներ: Սոցիալիստական կողմնորոշումը նշանակում է քաղաքական իշխանությունից զրկել, հեռացնել խոշոր և միջին բուրժուազիային: Իսկ այնտեղ, որտեղ նրանք դեռևս չեն անցել իշխանության գլուխ, կանխել այդ, ազգայնացնել օտարերկրյա մոնոպոլիստական ընկերություններին և ազգային բուրժուազիային պատկանող արդյունաբերական ձեռնարկությունները, բանկերը, ապահովագրական ընկերությունները, ստեղծել պետական սեկտոր, որի ձեռքում կենտրոնացնել արտադրության հիմնական ընթացիները, հաստատել պետական մենաշնորհ արտաքին առևտրի վրա, կիրառել արմատական ազդարարյին ուժերում, ստեղծել առաջադեմական սոցիալական ապահովագրություն, բանվորների մասնակից դարձնել ձեռնարկությունների կառավարման, ապահովել բանվորների և ղյուղացիների մասնակցությունը, անվազն 50 %-ի շահով, օրենսդիր մարմիններում, վարել ակտիվ հակաիմպերիալիստական քաղաքականություն, բարեկամական հարաբերություններ հաստատել և համապորտակցել սոցիալիստական երկրների հետ և այլն:

Այս է ընդհանուր գծերով սոցիալիստական կողմնորոշման էությունը՝ որը և կազմում է ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխությունների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական բովանդակությունը: Ոչ կապիտալիստական ուղին թեև սոցիալիստական կողմնորոշում ունի, բայց դեռևս սոցիալիզմ չէ: Գրանց շփոթք է նույնացնելու Զարգացման ոչ կապիտալիստական ուղին՝ ստեղծված յուրահատուկ պայմաններում,

տնտեսական և բազարական նախազրյայներ է ստեղծում անցնելու սոցիալիզմին, Փաստորեն նա խնդիրն անցման շրջան է կիրարկութունական-կիսաֆեոդալական (եզիպոսուրաբ, Սիրիա և այլն) կամ տոհմատիրական-ցեղային և կիսաֆեոդալական (եժԳՂ) հարաբերություններից դեպի սոցիալիզմ: Այդ նրկրների զարգացման մակարդակը և սոցիալ-դասակարգային կոնկրետ փոխհարաբերությունները հնարավորություն չեն տալիս միանգամից անցնելու սոցիալիզմի: Օրչեկտիվ պայմաններն իրենք ծնեցին միջին օդակի կամ կիսակալարածի անհրաժեշտությունը, որպիսին հանդիսացավ զարգացման ոչ կապիտալիստական ուղին:

4. Հեղափոխական-Գեմոկրատական ՎՍՍՐԱԿՍՍԻԱԿԻՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ չուրաբանչուր հեղափոխության հիմնական հարցը իշխանության հարցն է: Իշխանության բնույթը և նրա սոցիալ-դասակարգային էությունը, այսինքն հեղափոխությունը ի՞նչ ուժերի է տապալում և ի՞նչ ուժեր են իշխանությունը վերցնում իրենց ձեռքը, վճռական նշանակություն ունի հեղափոխության հետագա բախտի և կրկրի զարգացման ուղղության որոշման համար: Այն կրկրներում, որտեղ տեղի ունեցան կամ տեղի են ունենում ազգային-դեմոկրատական հեղափոխություններ և սրտնք բնորել են սոցիալիստական կողմնորոշում, հաստատվել է հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգ, կապիտալիստները և կալվածատերերը հեռացվել և զրկվել են իշխանությունից: Հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգներում զեկավար դերը պատկանում է հեղափոխական դեմոկրատներին, որոնք զուրս են եկել մանր կամ միջին խավերից, սակայն արտահայտում են ոչ միայն նրանց, այլև աշխատաժողովրդական զանգվածների շահերը: Դա ո՞չ մանր բուրժուազիայի դիկատուրա է և ո՞չ էլ պրոլետարիատի դիկատուրայի սարատեսակ: Հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգերը ստաշանալով ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունների ընթացքում, որպես անցման շրջանի հեղափոխություններ, իրենք նույնպես անցման շրջանի կառավարման ձև են: Հայտնի է, որ մարքսիզմ-լենինիզմը սկզբունքորեն չի բացառում անցման շրջանի պահանջներին համապատասխանող կառավարման ժամանակավոր այս կամ այն ձևի կիրառումը: Հիշենք, թեկուզ, 1905—1907 թթ. ռուսական առա-

քին հեղափոխությունը, երբ Վ. Ի. Լենինը և բոլշևիկներն առաջադրեցին բանվորների և գյուղացիների հեղափոխական գիճկատարայի յուզակերպ Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ թեև այդ գիճկատարան պրոլետարիատի գիճկատարա չէ, սակայն այն բուրժուազիայի գիճկատարա էլ չէ:

Արտբական, Ասիայի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներում, որտեղ պրոլետարիատը փոքրաքանակ է ու թույլ զարգացած, հնարավոր չեղավ միանգամից հաստատել պրոլետարիատի գիճկատարա և իրագործել սոցիալիստական հեղափոխությունը: Գրա փոխարեն ձևվեց հեղափոխական դեմոկրատական վարչակարգը, որը հանդիսանում է հակապոպուլիստական, սոցիալիստական կողմնորոշման իրականացողը և իր վերջնական նպատակը համարում է սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը: Ահա այդ պատճառով էլ հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգը մանր բուրժուազիայի գիճկատարա չէ, որովհետև բուրժուազիան, վերջին հաշվով անհամաձեղելի է սոցիալիզմի հետ: Առայժմ հեղափոխական ուժերը չեն դնում և չեն էլ կարող դնել մանր բուրժուազիայի վերացման հարցը: Գրա համար անհրաժեշտ են որակական փոփոխություններ այդ երկրներին սոցիալ-դասակարգային կառուցվածքում: Զարգացման ու կապիտալիստական ուղին մանր բուրժուազիայի ձեռքում դեռևս թողել է որոշ տնտեսական և քաղաքական, երբեմն բավականին ուժեղ զիջքեր: Հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգերը ներկա էությունում համարվում են մանր բուրժուազիային, պրոլետարիատին, գյուղացիությանը, ուսանողությանը, մտավորականությանը, բանակի սպայական կազմը, այսինքն նրանց, որոնք կենսականորեն շահագրգռված են ազգային անկախության ամրապնդմամբ, գաղութատիրության բուրժուահետաքնքների վերացմամբ, բազմակողմանիորեն զարգացած ազգային տնկախ տնտեսության ստեղծմամբ, մողովրդական զանգվածների տնտեսական վիճակի բարելավմամբ ու դեմոկրատական իրավունքների ընդլայնմամբ և համընդհանուր սոցիալական առաջադիմությանը:

Արարական երկրների կոմունիստական կուսակցություններն ակտիվորեն մասնակցում են ազգային-դեմոկրատական

հեղափոխություններին և պաշտպանում սոցիալիստական կողմնորոշումը: Նրանք մեծ ետևեց են ներդրում աշխատավորներին կազմակերպելու, նրանց բազմազան ինքնագիտակցությունը բարձրանցնելու և հեղափոխական-դեմոկրատական ուժերին կողմից հռչակված առաջադիմական սկզբունքները կյանքում հետևողականորեն կենսագործելու համար: Իրենց այդ գործունեության մեջ կոմունիստները առանձնահատուկ նշանակություն են տալիս դեմոկրատիայի իրականման, բանվորների և աշխատավորական այլ զանգվածներին իրապես կառավարման պրոցեսի մեջ ներգրավելու, վարչակարգի վրա ներթափեցնելու և գործադրելու հարցերին: Նրանք պայքարում են հանուն այն բանի, որ խզում շատաշատ հեղափոխական-դեմոկրատական իշխանության կողմից հռչակված առաջադիմական սկզբունքներին և նրանց գործնական կիրառման միջև, որը հաճախ է հանդիպում պաշկախության, երբեմն բնորոշելով վտանգավոր շափեր:

Արարական երկրներում կոմունիստների մասնակցությունը ազգային-դեմոկրատական հեղափոխություններին ստորեր ձևերով դրսևորվեց:

Միբիալում, 1966 թ. փետրվարի 23-ի շարժումից հետո, երբ արաբական սոցիալիստական վերածնության՝ Բասա կուսակցության ներսում հաղթանակեցին ձախ ուժերը, որոնք և անցան իշխանության դրսու, կոմունիստական կուսակցությունը, առաջինն արաբական աշխարհում, մտավ կառավարության մեջ: Եվ ահա այդ օրվանից մինչև հիմա, ավելի քան քսան տարի սփյրիական կոմունիստները կառավարության կազմում գործում են ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության խորացման, սոցիալիստական կողմնորոշման հետևողական կիրառման և այդ պրոցեսի արագացման համար: Կոմունիստները գործան Միբիալում հաստատված հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգի անբոժանելի մասը:

Պատմական նշանակություն ունեցավ Միբիալի Առաջադիմական ազգային ճակատի (ԱԱԾ) ստեղծումը: Նրա մեջ մտան Միբիալի Բասա և կոմունիստական կուսակցությունները, Արարական սոցիալիստական միությունը, Արարական սոցիալիստների շարժումը և Սոցիալիստ-լուծարիստների»

կազմակերպությունը Գրան շնորհիվ ընդլայնվեց հեղափոխական-գեմեոկրատական վարչակարգի սոցիալական բարձր և սոցիալական նոր խավեր ու բազադական ուժեր ներգրավվելիս ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխության մեջ:

Վեհական ունի իր կենտրոնական ղեկավարությունը, որի նախագահն է Բառա կուսակցության գլխավոր բարադար, Սիրիայի Արաբական Հանրապետության պրեզիդենտ Հաֆեզ Ասադը: Սիրիայի կոմկուսից կենտրոնական ղեկավարության մեջ մտնում են երկու ներկայացուցիչ:

ԱՆՃ-ի օրագրային փաստաթղթում՝ հարթիայում, հասուկ կերպով արձանագրվեց, որ ճակատի հիմնական և կարևոր խնդիրներից մեկը սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումն է: Արաբական ճակատագրի միասնությունը և ջանքվածների ձգտումը միասնության,— կարծում ենք ԱՆՃ-ի հարթիայում:— Հիմք են հանդիսանում միասնական արաբական սոցիալիստական հասարակության կառուցման համար, ազատ խնդրախառնական մեջուսից, շահագործումից և հետամնադրությունից, հասարակության, որն ընդունակ է վանելու ամեն մի միջամտություն իր ներքին գործերի և իր լուսնան ներդնելու մարդկության առաջդիմության մեջ»⁶²:

Խարտիայում միաժամանակ մանրամասնորեն շարաբարձած են ճակատի խնդիրները ներքին քաղաքականության (արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, սոցիալական կրթության) և այլ բնագավառներում, որոնք պետք է ընդառանուն ղեմեոկրատական մոդելըական կարգի կառուցումն ախարատելուն⁶³: Հենց դա է, որ կազմում է ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխությունների սոցիալատնտեսական և քաղաքական բովանդակությունը:

70-ական թվականներին մտավորապես համանման վիճակ ստեղծվեց Իրաքում, երբ 1968 թ. հուլիսի 17-ի հեղափոխությունից հետո իշխանություն գլուխ անցան րասսականները: Նրանք բնադատաբար մտողական նախկինում իրենց թույլ տված սխալներին, մասնավորապես կոմունիստների կատամբը, հույսկեցին և սկսեցին կիրառել առաջադիմական քաղաքական և սոցիալատնտեսական վերափոխումներ: Գրան շնորհիվ Իրաքը թեև կոմունիստ ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխության շրջանը և սոցիալիստական

կողմնորոշումը հույսկեց որպես պաշտանական կուրս⁶⁴: Բառա կուսակցությունն ապրեց որոշ կելույսիան և փոխեց իր վերաբերմունքը երկրի մյուս հանադիմական կուսակցություններին նկատմամբ, առաջին հերթին Իրաքի կոմունիստական կուսակցության նկատմամբ: Նա առճակատումից անցավ համագործակցության, բերմունելով, որ համագործակցությունը Իրաքի կոմկուսի, ինչպես նուկ մյուս առաջադիմական ուժերին հետ ոչ միայն հնարավոր է այլև անհրաժեշտ: Գրան դրական արձագանք տվեց Իրաքի կոմունիստական կուսակցությունը, որը միշտ պայքարել է ազգային-հայրենասիրական, առաջադիմական ուժերի միավորման և համագործակցության համար: Ելնելով դրանից և հույսի առնելով այն հանգամանքը, որ Բառա կուսակցությունը վարում էր հակաիմպերիալիստական կուրս, իսկ ներքին քաղաքականության բնագավառում կիրառում էր առաջադիմական լեզուափոխումներ, Իրաքի կոմկուսը որոշեց քաղաքական համագործակցության հաստատել Բառա կուսակցության հետ: Դա իր արաադրումը դամով երկու կարևոր միջոցառումների մեջ: Առաջին, 1972 թ. մայիսին Իրաքի կոմկուսի ներկայացուցիչները մտան Իրաքի կառավարության կազմի մեջ: Դա շատ պատասխանատու քայլ էր, որը որպեսզի զեր խաղաց ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխության հետագա ծավալման մեջ: Երկրորդ, 1973 թ. հուլիսի 17-ին Իրաքի Բառա կուսակցության գլխավոր բարադարը, Իրաքի պրեզիդենտ ԱՆՄԵՀ Հուսան ալ-Բաքրի և Իրաքի կոմունիստական կուսակցության առաջին բարադարը Ազիզ Մուհամեդի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր երկու կուսակցությունների միջև համագործակցության սկզբունքների վերաբերյալ: Գրանով իսկ որվեց Ազգային առաջադիմական հայրենասիրական ճակատի հիմքը: Բարքի և Մուհամեդի ստորագրած համասուկ հայտարարության մեջ մասնանշված էր, որ բոլոր կուսակցությունների, ղեմեոկրատական և առաջադիմական-ազգային ուժերի համագործակցությունը միասնական ճակատի շրջանակներում կարևոր քայլ է առաջադիմության և սոցիալիզմին անցնելու համար նախադրյալներ ստեղծելու ճանապարհին⁶⁵: Այսպիսով, Իրաքի կոմկուսը դարձավ ազգային-գեմեոկրատական հեղափոխության, սոցիալիստական կողմնա-

գլուխն իրականացման ամենատառտար ուժերից մեկը: Այդ պրոցեսոր 70-ական թվականների կեսերին այնքան խորացավ, որ 1976 թ. մայիսին Քաղաքում գումարված Իրաքի կոմկուսի 3-րդ համագումարի կողմից ընդունված բանաձևում հատուկ ընդգծվեց, որ Իրաքում առաջ հնարավորություններ կան ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունը սոցիալիստական հեղափոխության վերածման համար⁸⁵, նման գնահատականը թերևս ճիշտ էր իր ժամանակի, սակայն կոնկրետ պատմական պայմանների համար:

Իրաքի կոմկուսը, ստանալով լեզույ գործունեության հրահարվություն, մեծ աշխատանք ծավալեց աշխատավորների շրջանում, իր հրատարակությունների միջոցով սկսեց պրոպագանդել մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարները, տարածեց և ամրապնդեց իր ազդեցությունը ժողովրդական լայն շրջանների վրա: Աճեցին նաև կուսակցության շարքերը:

Սակայն երկրի հեռադիմական ուժերը հաշտ աչքով էին նայում կոմկուսի հեղինակության աճին ու դիրքերի ամրապնդմանը: Դա անհանգստացնում էր նաև իմպերիալիստական ուժերին, որոնք զրա մեջ տեսնում էին լուրջ վտանգ իրենց շահերին: Եժմպերիալիզմի և ռեակցիայի ուժերին հաջողվեց խոխոտել Իրաքի կոմկուսի և Քասա կուսակցության միջև հաստատված համադրեթակցությունը⁸⁶: Կոմունիստների դեմ սկսվեցին հայածանքները, նրանց հեռացնում էին պետական և հասարակական կազմակերպություններից, կեժ մեթաջբանքների հիման վրա գրասական պրոցեսները կազմակերպում և այլև: Ստեղծված պայմաններում Իրաքի կոմկուսը 1979 թ. մայիսին որոշեց դուրս գալ Ազգային առաջադիմական հայրենասիրական հակառակ, կառավարության կազմից և անցնել անլեզու գրություն⁸⁶:

Դա ծանր հարված էր ոչ միայն կոմունիստներին, այլև Իրաքի ամբողջ հեղափոխական պրոցեսին:

Բարդ և հակասական պայմաններում էր ընթանում Սուզանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը: Սուզանի կոմկուսը ակտիվորեն պայտպանեց 1965 թ. մայիսի 25-ին ստեղծված հեղափոխությունը, որն իր բնույթով ազգային-դեմոկրատական էր: Նա տապալեց բուրժուակալվածատիրական և ֆեոդալական-ցեղային վերնախավի

իշխանությունը և երկրում հաստատեց հեղափոխական-դեմոկրատական սեփմ: Ստեղծվեց հեղափոխական խորհուրդը: Մաֆար Նեմեյրիի գլխավորությամբ: Սուզանի կոմունիստական կուսակցությունը համաձայնություն տվեց մտնել հեղափոխական խորհրդի, կառավարության և պետական գահազան մարմինների մեջ⁸⁷: Կոմունիստական կուսակցությունը ղեկավարվում էր 1967 թ. հոկտեմբերին ստեղծված 4-րդ համագումարի որոշումներով: Այդ համագումարում ընդունված ծրագրում նշվում էր, որ ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության խնդիրները կարող են լուծվել, եթե իշխանությունը պատկանի դեմոկրատական ուժերի ըլուխին, որի ստանցքը պետք է կազմի բանվոր դասակարգի և գյուղացիության զանիերը: Միաժամանակ 4-րդ համագումարի փաստաթղթերում հաստատվեց ընդգծվում էր, որ եզրադացման սոցիալիստական ուղին սեփում է ոչ կապիտալիստական բնույթի ազգային-դեմոկրատական վերափոխություններից, որոնք անմիջապես չեն վերացնում կապիտալիստական հարաբերությունները արտադրության սլրոտում, սակայն նախապատրաստում են անցումը սոցիալիզմին⁸⁸:

1969—1971 թթ., մոտ երկու տարի Սուզանն ընթանում էր ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության ուղիով, և կոմունիստները հեղափոխական խորհրդի, կառավարության, կառազան պետական և հասարակական կազմակերպությունների կազմում նպաստում էին այդ հեղափոխության խորացմանը, այն հաշվով, որ նա դուռնա անլըրելի Իրաք, Սուզանում կերտվեցին տարբեր բնույթի առաջադիմական վերափոխումներ: Դա մի կողմից բարձրացրեց դեմոկրատների հեղինակությունը, իսկ մյուս կողմից՝ հարվածեց արալկուսական և դասակարգային հարաբերությունները, Գլուխ բարձրացրեց հակապատասխան սանկցիաներ կիրառել կոմունիստների նկատմամբ և անում էին ամեն րան պատակում մտցնելու կոմունիստներին և հեղափոխական-դեմոկրատական այլ ուժերի միջև: Սուզանի կառավարությունը փաստորեն սկսեց սեղի տալ հեռադիմական ուժերի ճնշմանը և դիմեց մի շարք քայլերի, որոնք սահմանափակում էին դե-

մոկրատական կազմակերպությունների և Սուզանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը: Ներքաղաքական խիստ լարված իրազրույթյան պայմաններում, մի խումբ ձախ արամազրված սպաներ և զինվորներ 1971 թ. հուլիսի 19-ին պետական հեղաշրջում կատարեցին, ձերբակալելով Ջաֆար Նիմեյրիին և այլ զինվածների: Սակայն նրանք չկարողացան իշխանությունն իրենց ձեռքում պահել և հուլիսի 22-ին, Նիմեյրիին հավատարիմ մնացած զորամիավորումները հակահեղաշրջում կազմակերպեցին: Նիմեյրին կրկին եկավ իշխանություն գլուխ: Սկզբնից բնություններն ու մահապառիժները: Սուզանի կոմկուսին մեղադրեցին հուլիսի 19-ի հեղաշրջմանը մասնակցելու մեջ և այդ հիման վրա ձերբակալեցին և մահապատիժ ենթարկեցին կուսակցության պիսավոր քարտուղար Ա. Մահշուրին, Քաղբյուրյոյի անդամներ Դ. Գարսաղին, Ահմեդ աշ-Շեյխին և ուրիշները⁸⁹:

Այդ իրադարձություններից հետո Սուզանի կառավարությունն սկսեց ներքին քաղաքականության բնագավառում կիրառել բացահայտ հետադիմական կուրս, որի առանցքը կազմում էր հակազեմոկրատիզմը: Սուզանում ազդային-զեմոկրատական հեղափոխությունն ընդհատվեց, իսկ հեղափոխական-զեմոկրատական վարչակարգը վերածելուց, դառնալով դորժիք աջ սոցիալիստական, հակակոմունիստական և հետադիմական ուժերի ձեռքում:

Ինչ վերաբերում է Ալժիրին, այսպ այստեղ կոմունիստները, որոնք հանգին են զախու Ալժիրի սոցիալիստական ավանգարդ կուսակցության անվան տակ, զբիված են լիպու գործելու հնարավորությունից: Լեզալ կերպով գործող միակ կուսակցությունը կառավարող Ազգային ազատագրության ճակատ կուսակցությունն է, որն իր բնույթով հեղափոխական-զեմոկրատական կուսակցությունն է:

Սակայն կոմունիստները սկզբունքորեն պաշտպանում են Ալժիրի ընտրած սոցիալիստական կողմնորոշումը և զանազան հասարակական, այդ թվում և արհմիութենական, գյուղատնտեսական, օւսանողական և այլ կազմակերպությունների կազմում պայքարում ազգային-զեմոկրատական հե-

ղափոխության կարևոր սկզբունքների իրականացման համար:

Իրիայում կոմունիստական կուսակցություն զոչություն չունի: Սակայն այստեղ աչքի է զարնում մի հանգամանք. արտաքին քաղաքականության բնագավառում հակաիմպերիալիստական պայքարի ընդհանուր ֆունի վրա ներքին քաղաքականության, մանավանդ զաղափոխությունյան բնագավառում, բավականին ցայտուրենն արտահայտվում են հակակոմունիզմին բնորոշ գծեր: Դա դրսևորվում է, մասնավորապես, սոցիալիստական հասարակություն կառուցելու լիրիական մոդելի մեջ, որը խարսխվում է գլխավորապես իսլամի սկզբունքների վրա: Մենք,— նշում է կիրիական Արարական ժողովրդական Սոցիալիստական Զամահիրիաի առաջնորդ Սուամար Կազաֆին,— սոցիալիստներ ենք Զուրանի կողմից գծված շրջանակներում: Մենք իսկպես սոցիալիստներ ենք, բայց մենք նախ և առաջ մուսուլմաններ ենք⁹⁰: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Կազաֆիի տեսակետները հասարակության զարգացման օրենքների վերաբերյալ, որ նա շարադրել է իր «Կանաչ գրքում»: Նա գտնում է, որ «Կանաչ» մի հասարակության բնական օրենքը հանդիսանում է կամ ավանդույթը կամ կրոնը: Այս երկու ազդուրեններից զուրս յուրաքանչյուր հասարակության համար օրենք կազմելու ամեն մի փորձ անիրական և անարատարանական է⁹¹: Այս բոլորը կազմում են Կազաֆիի այսպես կոչված «Երրորդ ունիվերսալ տեսության» կարևոր բաղադրամասները, որոնք շատ հստակ կերպով հակադրվում են գիտական սոցիալիզմի սկզբունքների վրա հիմնված մոդելին:

Բավականին բարդ փոխհարաբերություններ զոչություն ունենն եգիպտոսի կոմունիստների և հեղափոխական զեմոկրատների միջև: Ինչպես նշել ենք, եգիպտոսում չկար իրանական կուսակցություն: Կալին առանձին կոմունիստական, մեծ կամ փոքր, խմբակներ: Եվ այդ իրավիճակը պահպանվեց 50—70-ական թվականների ընթացքում:

Սրբ տեղի ունեցավ 1952 թ. հուլիսի 23-ի հեղափոխությունը, եգիպտոսի կոմունիստները չկարողացան կողմնորոշվել: Նրանց մի մասը ժխտական դիրք զրավեց նրա և նոր

վարչակարգի կենսազորած առաջին քայլերի նկատմամբ կոմունիստական կազմակերպություններից միայն ՀԱԿԻ-ՔՈՒՆ-ն (Աղբային ազատագրության զինվորատան կազմում) Տանդես եկավ ի պաշտպանություն հուլիսի 23-ի Հեղափոխությանը²²։

Այսպիսով, եղիպտական հեղափոխական-դեմոկրատները և մարքսիստները սկզբից ենթ շկարազացան սահմանել համազորակցություն հասնող անհրաժեշտ սկզբունքները Գրան խաղաղում էին հեղափոխական-դեմոկրատների դավանելը ոչ ճիշտ տեսական գրությունների և նախադաշարումունքներն ընդդեմ կոմունիստների, որ հատուկ է ոչ միայն եղիպտական, այլև մյուս երկրների հեղափոխական-դեմոկրատներին։ Մասնավորապես ի նկատի ունենալ դասակարգային պայքարի միտման, «դասակարգային ներդաշնակություն», ինչպես նաև մի դասակարգի զիկատությունի միտման տեսությունները, որոնք պաշտոնական տեսական գրություններ էին եղիպտոսում 50—60-ական թթ.։ Գրանք ուղղված էին մարքսիստների դավանած սկզբունքների դեմ, որոնք կանգնած էին դասակարգային պայքարի տեսություն դիրքերում։ Եվ երբ նախերը և եղիպտական հեղափոխական-դեմոկրատները հանդես էին ելնալ մի դասակարգի զիկատությունի դեմ, ապա նրանք ի նկատի ունեին պրոլետարիատի զիկատությունը։ Եթե սրան ավելացնենք մարքսիստների և հեղափոխական-դեմոկրատների տարբեր մտտեցումը կրոնին, ապա պարզ կզտանան նրանց միջև եղած տարաձայնությունները։

Հարկ է նշել նաև, որ եղիպտական մարքսիստները միշտ չէ, որ ճիշտ էին դեհուստում եղիպտոսում կիրառվող առաջադեմական վերափոխումները և դրանց հնարավոր բազարական հետևանքները երկրի հետագա զարգացման համար։ Նրանք նման մտտեցում ցուցաբերեցին 1952 թ. սեպտեմբերի 9-ի ընդունված ազդարային ռեֆորմի օրենքի նրկատմամբ, որը եղիպտական հեղափոխության առաջին լուրջ միջոցառումն էր ներքին քաղաքականության բնագավառում։

Մական հետագայում նկատվում է եղիպտական հեղափոխության այս երկու ուժերի միջև եղած հակասությունների մեղմացում, ապա նաև՝ մերձեցում։ Գրան նպատակ-

յին մի բանի հանգամանքներ, այդ թվում՝ ա) հեղափոխական-դեմոկրատական վարչակարգի հակամարտախախտական քաղաքականությունը, որի շնորհիվ երկիրը վերջնականապես ազատվեց անգլիական տիրապետումից, ազգայնացվեց Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը, ամբարտեղվեց երկրի բազարական անկախությունը, բ) եղիպտոսի մերձեցումը խորհրդային Միության և մյուս սոցիալիստական երկրների հետ, որը այնուհետև վերածվեց բարեկամության և համագործակցության բաղաբանական, տեսնական և ուղղմական ասպարեղներում, գ) նասերի և հեղափոխական-դեմոկրատական ուժերի կողմից 1961—1967 թթ. կիրառված ռեֆորմները և բազմաթիվ այլ միջոցառումներ, որոնք կրում էին հակակապիտալիստական բնույթ և որոնց շնորհիվ խոչառացավ ազդարային-դեմոկրատական հեղափոխությունը Եգիպտոսում։

Սակայն ընդհանրապես նոր իրադրություն, որը հեղափոխական-դեմոկրատների և մարքսիստների առջև համազորակցության նոր դաներ բացեց։ Երկու կողմերն էլ զգալի չափով մերձեցան նաև իրենց սեփականությանները ինչպես մեկը մյուսի տեղի և գերի, այնպես էլ եղիպտոսում կատարվող քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների հարցում։ Եղիպտական կոմունիստները տեսնում էին, — Նշում են Ի. Բելլանը և Ե. Պրիմալովը — որ հեղափոխական-դեմոկրատները, որոնք գտնվում էին իշխանության գրյուխ, ընդունել են շատ լուրջուցներ, որոնք իր ժամանակին առաջադրել էին եղիպտոսի կոմունիստական խմբերը, և ոչ միայն ընդունել են այդ լուրջուցները, այլև դրանց մի մասը կիրառել կյանքում։ Եղիպտոսի կոմունիստական շարժման որոշ ներկայացուցիչներ նույնիսկ ընդգծում էին, որ առաջադեմական լուրջուցների կենսազորումը կատարվում էր ավելի արագ տեմպերով և մի շարք դեպքերում ավելի վճռակա նախն, բան իրենք կարող էին ենթադրել։ Այսպիսով, երկրի կոմունիստական խմբերի որոշ զեկավանքերի տեսակետով դադարեց անհրաժեշտ լինելուց իրենց հակադրում նասերի հեղափոխական-դեմոկրատական ուժերին, բանի որ նախանշվում էր նպատակների միասնությունն ուժերի և երկրի առաջադեմական ուժերի միջև²³։ Որպես այդ նոր միտումի

գրանորում պետք է դիտել Նասերի 1964 թ. որոշումը՝ ազատ արձակել բոլոր ձերբակալված կոմունիստներին: Նրանք հնարավորություն ստացան աշխատելու մամուլի սպասարկում, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, անգամ պետական հիմնարկներում, Արարական սոցիալիստական միության մարմիններում և կազմակերպություններում և այլն: Դա դրական կերպով ազդեց հեղափոխական պրոցեսի հետագա զարգացման վրա և հնարավորություն ստեղծեց, թեև որոշակի սահմաններում, գիտական սոցիալիզմի զարգափարների պրոպագանդաներ եզրուտական իրականությունում:

Ասվածից սխալ կլիներ եզրակացնել, թե կոմունիստների և հեղափոխական-դեմոկրատների միջև տարածանշուժային և հարեբերությունները չնշվեցին և նրանք պատրաստ էին տարբալուծվելու միմյանց մեջ: Խոսքը միայն նրանց մերձեցման մասին է: Այն մասին, որ հեղափոխական-դեմոկրատները որոշակի էվոլյուցիա ապրեցին, նրանք դիմում էին գիտական սոցիալիզմի լոզունգներին, իսկ կոմունիստներն ավելի իրական մոտեցում էին ցույցարեքում կատարվող վերափոխումների նկատմամբ և ավելի ստեղծագործաբար օգտագործում մարքսիզմ-լենինիզմի ընդհանուր դրույթները եզրուտական յուրահատուկ պայմաններում:

Թե ինչով կարող էր վերջանալ այդ մերձեցումը, դժվար է ասել, սակայն այդ պրոցեսն ընդհատվեց Նասերի մահով, որ տեղի ունեցավ 1970 թ. սեպտեմբերի 28-ին:

Բայց մասն է, որ կոմունիստների և հեղափոխական-դեմոկրատների համագործակցությունը կազմակերպչական առումով չընդունեց այնպիսի ձև, ինչպես Սիրիայում և Իրաքում, սակայն չվերածվեց ազգային առաջադիմական ճակատի ստեղծման:

5. Հեղափոխական Տեսություններ

Համաշխարհային հեղափոխական պրոցեսի մանրագնին ուսումնասիրությունը Վ. Ի. Լենինի հանգեցրեց այն եզրույթության, որ առանց հեղափոխական տեսության շիա հեղափոխական շարժում: Այդ օրինակալությունը բերոր է ինչպես բուրժուական, բուրժուա-դեմոկրատական և ազգային-բեմոկրատական, այնպես էլ սոցիալիստական հեղափոխություններին:

Երբ այս տեսանկյունից ենք մտածում հեղափոխական տեսության հարցերին արարական աշխարհում, ապա մի խաչտարզետ պատկեր է ներկայանում: Այստեղ կոչք-կոչքի զբույթյուն ունեն զանազան, համայն իրարամերձ և միտն զգամայն հակադիր տեսություններ: Արարական երկրներում զգալի տարածում է գտել մարքսիզմ-լենինիզմը, որը ներկայաբնու է հեղափոխական տեսության յուրահատուկ համակալը: Արարական երկրների մեծ մասում կազմակերպվել է գործում են լեյապ, թեև անչեղ կոմունիստական կուսակցություններ, որոնք ղեկավարվում են մարքս-լենինյան զազափարներով, պրոպագանդում այդ զազափարները և պայքարում նրանց շուրջը ժողովրդական լայն մասսաների համախմբելու համար: Թեև անչեղ կոմունիստական կուսակցություններ, որոնք ղեկավարվում են մարքս-լենինիզմը զարմնեցող հեղափոխական հեղափոխություններ, դեռևս չի դարձել տիրապետող հեղափոխական զազափարախոսություն: Դա բացառվում է նրանով, որ արարական ոչ մի երկրում պրոլետարիատը չի անցել իշխանության զուտ, որը և հնարավորություն կատար նրան մարքսիզմ-լենինիզմը զարմնեցող տիրապետող հեղափոխական տեսություն: Եւ առայժմ հե-

դափոխական մի շրկատի՝ պրոլետարիատի գիտակից խավերի և առաջադեմ մտավորականության գաղափարախոսությունն է: Այդուհանդերձ, կոմունիստական կուսակցությունների գործունեության շնորհիվ գիտական սոցիալիզմի գաղափարները զգալիորեն ազդում են հեղափոխական պրոցեսի վրա, նպաստում արաբական երկրներում հեղափոխական շարժման խորացմանն ու ամրապնդմանը, և բարերար ազդեցություն գործում հեղափոխական-զեմոկրատների բազարական համագործակցության ձևավորման և նրանց տեսակետները որոշ հարցերում կոմունիստների տեսակետներին մտացնկույ վրա:

Արաբական երկրներում զգալի տարածում ունեն զանազան բուրժուա-նացիոնալիստական տեսություններ, որոնք շարժան և շինի էլ կարող դառնալ հեղափոխական շարժման տիրապետող տեսություն թեկուզ այն պատճառով, որ ազգային-զեմոկրատական հեղափոխություններն օժեն հակակապիտալիստական ուղղվածություն: Իսկ արաբական այն երկրներում, որտեղ ազգային-զեմոկրատական հեղափոխություններ տեղի չեն ունենում, հեղափոխական պրոցեսի հիմնական կրողները հանդիսանում են բանվորական և աշխատավորական զյան խավերը, որոնք համար բուրժուա-նացիոնալիստական գաղափարախոսությունը նույնպես ընդունելի չէ:

50-ական թվականներին սկսած Ասիայի և Աֆրիկայի մի շարք, այդ թվում և արաբական երկրներում, լայնորեն տարածվեցին զանազան սոցիալիստական ուսմունքները Մի շարք պետություններ սոցիալիստական հասարակության կառուցումը հայտարարեցին իրենց վերջնական նպատակը:

Սոցիալիստական գաղափարների մասսայականությանը և հասարակության լայն խավերի նրանց հրապուրվելուն նպաստեցին երկու կարևոր հանգամանք:

Առաջին, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների ժողովուրդների աշում գաղտնաբերներն ու կապիտալիստները հանդես էին գալիս միևնույն զեմբով, դրանք նույն ուժերն էին Գաղտնաբարները, որոնք մի որևէ երկրի զրկել էին բաղարական անկախությունից և վերածել իրենց գաղտնի, միաժամանակ հանդիսանում էին շահագործողներ, որոնք կո-

դսպտում ու թաղանթում էին գաղտնիների ազգային հարստությունները, իսկ ժողովուրդներին դասապարտում ազգատավան և հեռամշացությունից: Այդ պատճառով էլ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ժալվարված ազգային-գաղտնաբարական շարժումը՝ գաղտնալին լծի տապալման և բազարական անկախություն նվաճման համար, շատ երկրներում միաժամանակ ընդունել հակաիմպերիալիստական ուղղվածություն: Ասիայի և Աֆրիկայի այն երկրներում, այդ թվում և արաբական, որտեղ ուժեղ էին հեղափոխական-զեմոկրատների դիրքերը և նրանք զեկավար զեմ էին խաղում, դարգացման կապիտալիստական ուղին մերժել և ստաջ բաշվելը դարգացման սոցիալիստական կոզմոբորջումը:

Երկրորդ, սոցիալիստական ուսմունքների տարածմանը նպաստեցին Նորիցային Միության, սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի կարծելու հաջողությունները Այդ պատճառով էլ Ասիայի և Աֆրիկայի բազմաթիվ երկրների ժողովրդական զանգվածներն և զեմոկրատական ուժերն իրենց ստեղծ նախնանք սոցիալ-անտեսական և բաղարական բարդ խեղճերի հաջող և, որ շատ կարևոր է, պատմական համամատարար կարճ ժամանակամիջոցում լուծելը այն ժամանակ կապում էին սոցիալիզմի հետ:

Ասիայի այդ երկրների գաղափարական յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ այստեղ լայն տարածում գտան ոչ մարքսիստական սոցիալիստական ուսմունքները Այդ երկրներում հասկանալու բանալին տալիս է մարքսիստական դրույթն այն մասին, որ միշտ էլ սոցիալիստական դասակարգային հարաբերություններին համարապատասխան էլ և չհաստատացած տեսություններն են: Գասակարգային անբավարար շեքտավորումը, բազմակարգում և զեմոկրատ, սոցիալ-անտեսական հեռամշացությունը, պրոլետարիատի և նրա մարքսիստական-լենինյան ավանգարդ անբավարար դարգացած լինելը, իսկ որոշ երկրներում անգամ նրանց բացակայությունը և այլն, այս բոլորը պարարտ հող էր ներկայացնում զանազան ոչ մարքսիստական սոցիալիստական ուսմունքներին՝ ռեֆորմիստական, լիբերալ-զեմոկրատական, մանր բուրժուական, իսկամական և հեղափոխական-զեմոկրատական, տարածման համար:

Գրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը նա ձեռնդրահանում է տիրապետող հեղափոխական տեսություն և այն երկրներում, որտեղ տեղի են ունեցել կամ տեղի են ունենում ազգային-դեմոկրատական հեղափոխություններ և հաստատվել են հեղափոխական-դեմոկրատական վարակարգեր, որոնք փաստորեն ընտրվել են զարգացման սոցիալիստական կողմնորոշում: Հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի տեսությունը դարձել է ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունների տեսությունը և հեղափոխական շարժումը սոցիալիստական կողմնորոշման երկրներում ընթանում է այդ տեսության ներքո:

Նախքան հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի կռիվյան բացահայտման անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում երկու վերապահում անել:

Առաջին, հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը կուռ և ամբողջական ուսմանը չէ նա շունի իր հանգամանորեն մշակված և բուրբի կողմից ընդունելի ծրագրային փաստաթուղթը՝ մանիֆեստը: Այդ պատճառով էլ նրա էությունը բացահայտելիս մենք դիմել ենք սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների կառավարությունների որոշումներին, կառավարող կուսակցությունների ծրագրային փաստաթղթերին, պետական ակադավոր գործիչների հայտարարություններին և այլն:

Երկրորդ, մի երկրում հաստատված հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի ուսմանը հար և նման չէ մի այլ երկրի համանման ուսմունքին: Չնայած զլխավոր հարցերում սոցիալիստական ունեցող նույնությունը, նրանց միջև կան զգալի տարբերություններ, որն անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ՝ սխալ եզրակացությունների չ'անցնելու համար:

Այժմ կանգ առնենք հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի կռիվունը բացահայտող հիմնական կետերի վրա: Դրանք ալելի հասկանալի զարձանելու, ինչպես նաև ընդհանուր սոցիալիստական ուսմունքների շարքում նրանց տեղը որոշելու համար, նպատակահարմար ենք զտել հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի հիմնական դր-

ույթները համարելու ուսուպիստական և դիստական սոցիալիզմի հիմնական գրությունների հետ:

Հասարակությունը նոր սկզբունքների վրա վերակառուցելու ձգտող չլուրաքանչյուր բաղադրական տեսության հնահատման հարցում սկզբունքային նշանակություն ունի, թե ինչ ձևով, ինչպիսի ուղիներով է նա ձգտում հասնել, իրականացնել այդ վերափոխումները:

Հայտնի է, որ սոսուպիստ-սոցիալիստները ոչ միայն միտում էին հեղափոխությունը, այլև դեմ էին նրան: Սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման հնարավորությունը նրանցից ոմամք տեսնում էին սոցիալական օրենքի հայտնագործման մեջ, որի օգնությամբ, իբր թե, հնարավոր կլինի կարգավորել մարդկային կրքերը և հասնել երջանկության: Այդ տեսակետները զուրգացնում էր ֆրանսիական ուսուպիստ-սոցիալիստ Շարլ Գուրլեն: Անգլիական ուսուպիստ-սոցիալիստ Ռոբերտ Օուենի կարծիքով անցումը սոցիալիզմին հնարավոր է մարդկային բանականության զարգացման և լուսավորության տարածման ուղիով, Իսկ Սեն-Սիմոնը երգում էր սոցիալիստական հասարակարգ կառուցել մարդկանց բարոյական կատարելագործման և հարուստների մոտ ազդատների նկատմամբ սեր արթնացնելու ուղիով: Պատմությունը վաղուց է ապացուցել այդ տեսակետների ոչ գործնական լինելը:

Ի տարբերություն ուսուպիստական սոցիալիզմի, հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը հեղափոխական գործողությունների տեսություն է: Նոր հասարակարգի կառուցումն ըստ այդ տեսության հնարավոր է միայն հեղափոխական պայքարի և վերափոխումների միջոցով: Սոցիալիզմի հեղափոխական-դեմոկրատական ուսմունքը ոչ միայն թույլատրելի է համարում իշխանությունը գրավումը ուժի, պետական հեղաշրջման կամ հեղափոխության միջոցով, այլև զադիտում է սոցիալիզմին անցնելու անհրաժեշտ նախադրյալ: Դրա մասին են վկայում սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների փորձը և ծրագրային փաստաթղթերը: Հեղափոխական-դեմոկրատները արարական բուրբ երկրներում իշխանության դուրս առնան ոչ թե վնդույցից զարգացման ուղիով կամ պառլամենտական ընտրությունների, այլ կատարված

Նեղափոխությունների շնորհիվ: Եզրագտական Նեղափոխության առաջնորդ Գամալ Արզղի Նասերը իր առաջին աշխատության մեջ՝ «Նեղափոխության փիլիսոփայությունը», ներշնչում էր, որ յուրաքանչյուր ազգ անցնում է երկու Նեղափոխությունների միջով, առաջին՝ քաղաքական, երկրորդ՝ սոցիալական⁹⁵: Հեղափոխական պայքարը որդես զլխավոր դործիք հասարակությանը սոցիալիզմի սկզբունքների հիման վրա վերակառուցելու համար արժանազամ է Մերիայի կարևոր պաշտենական փաստաթղթում՝ Առաջադիմական ազգային նախադի խարտիազում՝ ընդունված 1972 թ. մարտի 7-ին: Այնտեղ ընդգծված է, որ արարական Նեղափոխությունը կրում է ազատագրական սոցիալիստական Նեղափոխության բնույթը⁹⁶: Իսկ Իրաքի Ազգային գործողության խարտիայում, որն ընդունվեց 1971 թ. Նոյեմբերի 15-ին, որը և հանդիսանում է Իրաքի հիմնական քաղաքական ծրագրային փաստաթղթերից մեկը, առված է, որ Արաքական սոցիալիստական վերածնունդի կուսակցությունը 1968 թ. հուլիսի 17-ից ղեկավարում է Նեղափոխական վերափոխումները Իրաքում⁹⁷: Հեղափոխական վերափոխումների կուրսը Իրաքում վերստին հաստատվեց 1974 թ. հունվարին Բասրա կուսակցության 8-րդ մարզային համագումարի կողմից. «Նեղափոխությունն առաջ է ընթանում ազգային ղեմակրատական, սոցիալիստական պետության կառուցման ուղղով»⁹⁸: Համանման դրույթներ կարելի է գտնել սոցիալիստական կողմնորոշման մյուս երկրների ծրագրային փաստաթղթերում: Այս բոլորը հիմք է տալիս ասելու, որ այնպիսի կարևոր հարցում, ինչպիսին սոցիալիզմին անցնելու միջոցների և եղանակների հարցն է, Նեղափոխական-ղեմակրատական սոցիալիզմի ուսմունքը մի քանի առաջ է ուսույնասական սոցիալիզմի համեմատությամբ և ավելի մտա է դիտական սոցիալիզմին: Հեղափոխական-ղեմակրատական և գիտական սոցիալիզմի համար ընդհանուրն այն էլ, որ երկուսն էլ հեղափոխական վերափոխումները համարում են զլխավոր գործիքը հին հասարակարգի քանդման և սոցիալիզմին անցնելու պրոցեսում:

Սակայն խոսելով գիտական սոցիալիզմի և Նեղափոխական-ղեմակրատական սոցիալիզմի կոնցեպցիաների ընդ-

հանրության մասին, չի նշանակում որանք նույնացնելու խոսքը միայն և միայն տեսակետների համընկման մասին է մարդկային հասարակության վերափոխությունների ուղինների հարցում:

Հեղափոխական-ղեմակրատական ուսմունքի կողմից Նեղափոխական պայքարի կոնցեպցիայի ընդունման գործում վճռական դեր խաղացին պատմական փորձը և գիտական սոցիալիզմը: Փորձը մի կողմից ցույց տվեց ուսույնասական սոցիալիզմի զաղափարների անակոսությունը, իսկ մյուս կողմից՝ գիտական սոցիալիզմի անսովյան ներգործությունը: Սոցիալիզմի համար պայքարի մեթոդների ընտրման հարցում անվիճելի է գիտական սոցիալիզմի սոցիալիզմի սկզբունքները Նեղափոխական-ղեմակրատական սոցիալիզմի կոնցեպցիաների վրա:

Սա լուկ ենթադրությունն էլ, այլ հիմնված է իրենց՝ Նեղափոխական-ղեմակրատական սոցիալիզմի ներկայացուցիչների խոստովանությունների վրա: 1962 թ. մայիսի 26-ին հանդես գալով ժողովրդական ուժերի Ազգային կոնգրեսում, նասերը հայտարարեց. «Մենք ասում ենք, որ մեր սոցիալիզմը նկնում է մեր կյանքի պայմաններին: Բայց մենք մոլորանդներ չենք: Մենք կուսումնասիրենք ուրիշ երկրների սոցիալիստական փորձը ամբողջ աշխարհում»⁹⁹: Այս հարցի մասին ավելի որոշակի է ասված Սիրիայի Առաջադիմական ազգային նախադի խարտիայում: «Արարական Նեղափոխական շարժման համարգործակցությունը, — կարգում ենք, այնտեղ, — ազատագրական շարժման և սոցիալիստական Նեղափոխությունների հետ մեծ նշանակություն է ունեցել արարական Նեղափոխությունների հարստացման և համաշխարհային մասշտաբով երա հեռանկարների ընդարձակման գործում»¹⁰⁰:

Սոցիալիստական որևէ ուսմունքի ուղղության բնույթը որոշող կարևոր լսփամիջներից մեկը վերաբերումն է բուրժուական և բանվոր դասակարգերին, թե տվյալ ուսմունքն ինչ նշանակություն է տալիս այդ դասակարգերին հասարակության մեջ և ինչպես է լուծում նրանց միջև եղած անտադնիստական հակասությունները:

Ուսողիստ-սոցիալիստները շկարագացան հիշտ պատմության գտնել այդ հարցերին: Նրանց որոշ գաղափարախոսներ, ինչպես Մեն-Սիմոնը, առաջ քաշեցին «արդյունաբերական դասակարգի» տեսությունը, որի համաձայն թե՛ կապիտալիստները և թե՛ պրոլետարիները, որոնք զբաղված են արդյունաբերական օրոգուում, միավորվում են մեկ միասնական «արդյունաբերական դասակարգի» մեջ: Դա նշանակում էր անասնել բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև եղած արմատական տարրերությունները, պրոլետարիատը որպես դասակարգ տարրալուծել արհեստականորեն հնարած «արդյունաբերական դասակարգ» հասկացություն մեջ և այդ կերպ լուծել բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև եղած հակասությունը:

Հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը, ի տարբերություն ուսողիստականի, հստակ կերպով առանձնացնում է բուրժուազիային և ընդունում պրոլետարիատի գոյությունը: Հակակապիտալիզմը, որը կազմում է սոցիալիզմի հեղափոխական-դեմոկրատական կոնցեպցիաների անբաժան և կարևոր մասը, հիմնվում է հենց բուրժուազիայի, որպես ինքնուրույն շահագործող դասակարգի ճանաչման սկզբբունքի վրա: Դրանումն է կայանում հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի սկզբունքային տարրերություններից մեկը ուսողիստական սոցիալիզմից: Միաժամանակ «արդյունաբերական դասակարգի» ժխտման և բուրժուազիայի որպես ինքնուրույն շահագործողական դասակարգի ճանաչման հարցում տարածայնությունների շկան գիտական և հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի միջև: Նրանց միջև սկզբունքային տարրերություն գոյություն ունի պրոլետարիատի, հեղափոխական պրոցեսում նրա տեղի և դերի հարցում: Հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը թեև ընդունում է պրոլետարիատի որպես ինքնուրույն դասակարգի գոյությունը, սակայն նրան չի ճանաչում որպես մի ուժ, որն ինքուժան է ոչ միայն այժմ, այլև ապագայում գառնալու հասարակության առաջատար ուժը և քաղաքական ղեկավարը և իրազործելու սոցիալ-տնտեսական վեկալիտիումների: Այդ ուսմանը մեջ բանվոր դասակարգի իր քաղաքական նշանակությունը միևնույն հարթության վրա է

դրվում մյուս դասակարգերի և տարրեր խավերի հետ: Այդ մասին միանգամայն որոշակի է ասված, օրինակ, Իրաքի Ազգային գործողության խարտիայում, որտեղ արձանագրված է, որ «Ժողովրդական զանգվածները, և նրանց մեջ բանվորները, գյուղացիները, ուսանողները և մտավորականությունը հեղափոխության հիմքն են»¹⁵¹: Այդ նույն կոնցեպցիան գտնում ենք Միքիայի Առաջողիական ազգային ճակատի խարտիայում, որտեղ ընդգծված է, որ ճակատի ուժերը դիմում են հասարակության որոշակի խավերին՝ բանվորների, գյուղացիների, արհեստավորների, զինվորների, ցածր վարձատրվող քաղաքացիների և հեղափոխական մտավորականության ներկայացուցիչներին¹⁵²: Համանման տեսակետներ կան նաև Ալժիրի¹⁵³ և այլ երկրների ծրագրային փաստաթղթերում:

Պրոլետարիատի քաղաքական ղեկավար դերի ժխտման հետ հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի գաղափարախոսները պրոպագանդում են ազգի միաձուլության և ազգային ուժերի միասնության, կոալիցիայի տեսությունը, որտեղ ղեկավար դերը փաստորեն պատկանում է մանրրործական տարրերին:

Միանգամայն հասկանալի է դառնում հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի կամից սկզբունքորեն պրոլետարիատի դիկտատուրայի կամ բանվոր դասակարգի քաղաքական ղեկավարման այլ ձևերի ժխտումը Սոցիալիզմի այս հոսանքի ներկայացուցիչները չեն թաքցնում իրենց տարածայնությունները մարքսիզմ-լենինիզմի հետ սկզբունքորեն կարևոր այս հարցում: Իր ելույթներից մեկում, 1962 թ. 7 ասիեր հայտարարելով. «Մարքսիզմը պահանջում է անցում հեռադիմության դիկտատուրայից պրոլետարիատի դիկտատուրային: Մենք չենք ատում այն մասին, որ մի դասակարգի դիկտատուրան հանձնում ենք մի այլ դասակարգի դիկտատուրային: Մենք մի դասակարգի դիկտատուրայից անցնում ենք ամբողջ ժողովրդի դիկտատուրային»¹⁵⁴: Թեև հետագայում նուսերի քաղաքական հայտացիներում կատարվեցին որակյան փոփոխություններ, սակայն պրոլետարիատի քաղաքական իշխանությունը հարցում նա չիփոխեց իր տեսակետները: Այդ է վկայում 1966 թ. Նրա արած մի հայտա-

բարութիւնը, որանց ընդզօմում էր, որ սկզբունքներից մեկը որ նրան բաժանում է մարքսիստներից, պրոլետարիատի դեկտատարայի հարցն է¹⁰⁶։

Միեւնոյն ինչպէս ժխտում է պրոլետարիատի գաղափարական ղեկավարութեան հնարավորութիւնը և առայ էրաշխում լայն համազգային կառիցիայի ստեղծման հարցը¹⁰⁶։ Այդ կոնցրետացիան տիրապետող է նաև Իրաբում Իրաբի Ազգային գործողութեան խարտիայում տրված է 1968 թ. 17-ի հեղափոխութեանց հետո երկրում հաստատված քաղաքական իշխանութեան բնութագիրը։ Քաղաքական համակարգը,— գոյում է խտրաբարութիւն,— որ կառուցվում է հուլիսի 17-ի հեղափոխութեանց հետո արաբական սոցիալիստական վերածնութեան կուսակցութեան ղեկավարութեամբ, որը ձգտում է իրականացնել ազգային, ազգայնական և առաջադիմական ուժերի և տարրերի ամենալայն կոալիցիա, հանդիսանում է ղեմնկրատական, ժողովրդական և միասնական (ունիտար) համակարգ¹⁰⁷։ Այստեղ մի խոսք չկա ամօմ բանից որ դասակարգի քաղաքական ղեկավարութեան կամ առաջատար զերի մասին։ Փաստորեն պրոլետարիատը տարրալուծված է ազգային և առաջադիմական տարրեր ուժերի և տարրերի մեջ կամ հանդիսանում է այդ կոալիցիայի շարքային շոկատներից մեկը։

Համանման դրույթներ կան մասերով և նաև Ալժիրի ինչպէս նաև Լիբիայի ժրագրային փաստաթղթերում։

Ալժիրիում, հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմի ուսմունքը դեռ չի բարձրացել հասարակութեանը սոցիալիստական սկզբունքների վրա վերականուցելու գործում րանվոր դասակարգի պատմական առաջատար զերի բնորոշման մակարդակին։ Հենց այս հարցում է ամենազլխավոր սկզբունքային տարածանութեաններից մեկը հեղափոխական-ղեմնկրատական և դիտական սոցիալիզմի միջև։

Հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմի ձուլութեանը հասկանալու համար սկզբունքային նշանակութեան ունի դասակարգային պայթարի հարցը։

Այս ուսմունքի գաղափարախոսներն ու կողմնակիցները, ինչպէս ուտարիստ-սոցիալիստները, սկզբնական շրջանում, ամբողջովին ժխտում էին դասակարգային պայթարի տեսու-

թիւնը, որը հանդիսանում է մարքսիզմ-լենինիզմի կարևորագույն դրուլթեանն և որանք բարդում էին շրատակարգային խաղաղութեան և շրատակարգային ներդաշնակութեան և գաղափարները՝ ելնելով այն տեսակետից, թէ հին վարչակարգի տապալումից և հեղափոխական-ղեմնկրատների իշխանութեան գլուխ անցնելուց հետո հասարակութեան հիմնական սոցիալ-դասակարգային ուժերի՝ բուրժուազիայի, պրոլետարիատի, գյուղացիութեան, միջին և մանր խավերի միջև արմատական հակասութեաններ չեն առաջանա։ Նրանք գտնում էին, որ այդ դասակարգերը շահերը համընկնում են ներքին և արտաքին քաղաքականութեան գլխավոր հարցերի շուրջը։ Այդ տեսակետի յուրօրինակ արտահայտութեան է ազգի միաձուլ լինելու տեսութիւնը։ Իրանում դժվար չէ նկատել ուտարիստ-սոցիալիստների հեռավոր ազդեցութեանը։

Դասակարգային պայթարի ժխտումը և շրատակարգային հաշտութեան ընդունումը այս կամ այն շափով արտացոլվել է նդիպտոսի, Միրիայի, Իրաբի, Ալժիրի, Լիբիայի հեղափոխական ղեմնկրատների բոլոր ժրագրային փաստաթղթերում։ Գործնականում այդ տեսութեանը կիրառում գտավ սոցիալիզմն այդ երկրներում ազգային բուրժուազիայի օգնութեամբ սկսուցնելու փորձերի մեջ։ Ազգային էկոնոմիկայի ստեղծումը և զարգացումն առաջին հերթին կապում էր ազգային բուրժուազիայի գործունեութեան հետ։ Ելնելով այդ տեսակետից, որոշ երկրներ, նախ և առայ նդիպտոսի և Միրիայի կառավարութեանները, հատկապէս 50-ական և 60-ական թթ. սկզբներին, լայն քաղաքական և Ֆիլանստանտեսական օգնութեան ու աջակցութեան էին ցույց տալիս ազգային բուրժուազիային։

Սակայն հետագայում հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմի գաղափարախոսները հարկադրված էին վերանայել իրենց և Սուացները դասակարգային պայթարի հարցում։ Գլխավոր ուղղումը մտցրեց ինքը՝ ազգային բուրժուազիան, որը շարժարարեց իր վրա զրկած հույսերը։ Ինչպէս ցույց տալիս իրականութեանը, ազգային բուրժուազիան, ստանալով կառավարութեան աջակցութեանը, բնավ մտադր չէր պայթար ծավալելու սոցիալիստական, թեկուզ և արարական

բմբռնումով, հասարակարգի կառուցման համար: Ազգային բուրժուական ձգտում էր երկրի տնտեսական ու քաղաքական զարգացումը առնել այնպիսի ուղիով, որն առաջին հերթին համապատասխանում էր նրա դասակարգային շահերին: Դրանով իսկ նա առաջինը խախտեց Եղսասկարգային խաղաղությունը» և իրեն հակադրեց ամբողջ հասարակությանը: Հեղափոխական-դեմոկրատները հարկադրված էին իրենք փոփոխություններ մտցնել իրենց տնտեսականներում: Սկզբում նրանք ազգային բուրժուազիային մեղադրեցին նախելություն մեջ, իսկ ապա մշուշաօտառ ձևով սկսեցին խուսել բասակազգային հակասությունների և պայքարի մասին, շեղված որ իրենց ծրագրային փաստաթղթերում նրանք այդպես էլ այդ հարցի վերաբերյալ համապատասխան փոփոխություն չմտցրին:

Սակայն հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը գաղափարախոսների կողմից ինչ-որ չափով դասակարգային պայքարի ընդունումը արտահայտվեց յուրօրինակ ձևով և չի կրում համընդհանուր բնույթ: Նրանք ճանաչում են միայն բուրժուազիայի դեմ ուղղված դասակարգային պայքարը և չլին տեսնում» այն հակասությունները, որոնք կան մենացած դասակարգերի և սոցիալական խմբերի, մասնավորապես պրոլետարիատի, միջին ու մանր բուրժուազիայի միջև: Բացի դրանից, ապարեզ նեմուցեց, ինչպես եզրիպետում, «ոչ շահագործողական բուրժուազիա» հասկացությունը, որի հետ կարելի է համագործակցել, բանի որ նա դիտվում է երկրի աշխատավորական ուժերի բողոքացուցիչ մաս:

Այլ կերպ ասած, հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի տեսության մեջ դասակարգային պայքարի հարցը չի հասցված իր տրամաբանական վախճանին և հանդեղ-հանուր բնույթ չի կրում:

Սոցիալիստական բուրժուազիաների մեջ կենտրոնական հարցերից է սեփականության հարցը: Մարքսիզմ-լենինիզմը սոցիալիստական հասարակության կառուցումը կապում է քաղաքում ու գյուղում արտադրության բուրժուազիաների հանրայնացման հետ: Հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմը, ի տարբերություն դիտական սոցիա-

լիզմի, չի ընդունում արտադրության բուրժուազիաների հանրայնացումը ամբողջ երկրի մասշտաբով: Առայժմ զգալի հարված է հասցվել խոշոր բուրժուազիային: Սահմանափակվել է խոշոր ֆեոդալ-կալվաճատերերի սեփականությունը, նվազել նրանց քաղաքական ազդեցությունը երկրի ներսում:

Այդ երկրներում պահպանվել է ոչ միայն մանր, այլև միջին բուրժուազիան: Պահպանվել է նաև միջին հողատերերի և որպես սոցիալական նոր խավ ձևավորված՝ կուլակների սեփականությունը: Հեղափոխական-դեմոկրատական սեփակաները չեն դուռն դրանց վերջնական հարցը: Իրարում պաշտոնապես ճանաչվում է սեփականության երեք ձև՝ պետական, մասնավոր և խառը¹⁵⁸: Ընդամեն հատուկ ընդգծվում է մասնավոր սեփականության գերակշռությունը: Կառուցման կառուցման գործում¹⁵⁹, Միջին սահմանադրությունը նույնպես ընդունում է սեփականության երեք ձև՝ մտղավորական, կոլեկտիվ և մասնավոր¹⁶⁰:

Ի նկատի ունենալով փաստական վիճակը, կարող ենք ասել, որ այդ երկրներում արտադրության միջոցների հանրայնացումը թե՛ հորիզոնական՝ այսինքն արտադրության բուրժուազիաների ընդգրկման, և թե՛ ուղղահիվ՝ այսինքն անկախ սեփականության չափերից և ծավալներից, չի զրկվում: Հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի էությունն ամբողջովին բացահայտելու համար, անհրաժեշտ է կանգ առնել կրոնի դերի վրա: Հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիալիզմի ուսմունքի կողմնակիցները դեռ մեծ նշանակություն են տալիս կրոնի և կրոնա-էթիկական նպաստներին: Կրոնի օգտագործումը ոչ մարքսիստական սոցիալիզմի կողմից նոր բան չէ: Հայտնի է, որ ուսույթատան, երբեմն նաև ուսուցիչական սոցիալիզմի կողմնակիցները, մասնավորապես Սեն-Միսենի հետևորդները, նույնպես փորձում էին օգտագործել այսպես կոչված նորացված կրոնը հասարակության սոցիալիստական վերափոխումների համար:

Կրոնական կոնցեպցիաները, թե՛ն ոչ միատեսակ ուժով, զրևեղվում են սոցիալիստական կողմնորոշման բուրժուազիաներից, կազմվելով դրանց սոցիալիստական ծրագրերի բողոքացուցիչ մասը: Իսկ որոշ երկրներում, ինչպես Եգիպտոսը, Իրաքը, Լիբիան և այլն, իսլամը հռչակված է որպես

պետական կրճի «Մարտիզմ-լենինիզմը չի հասկատում կրճիին Մենք համատում ենք նրան։ Մենք համատում ենք այլահին», — հայտարարեց նասերը 1962 թ. մալիսին եզիպտոսի ժողովրդական ուժերի կոնգրեսում¹¹¹։ Հետագայում էլ նասերի և եղիպտոսի մյուս ղեկավարների հայտեցներն այս հարցում փոփոխության չենթարկվեցին։ Նասերը 1966 թ. իր կուլմներեց մեկում նշեց, որ եթե մարտիզմը պայմանականորեն ձևակերպելը 20 կետով, ապա զբանցից 18-ի տակ նա պատրաստ է ստորագրել «Երիկ երկու կետերը», — նշեց նասերը, — որ բաժանում են մեզ մարքսիստներից՝ պրոլետարիատի ղեկատարան և կրճի նկատմամբ վերաբերմունքն էս¹¹²։ Նասերը և եղիպտական հեղափոխական ղեմնկրտաներն իրենց դիրքը կրճի հարցում աչքան կարուկ և որոշակի են սահմանել, որ դա այլ մեկնարանության տեղիք չի տալու։

1973 թ. մարտի 12-ին ընդունված Միրիայի սահմանադրությունը Միրիան հռչակել է «սովիետ սոցիալիստական ժողովրդագեմոկրատական պետություն», որտեղ արձանագրված է սոսացիրեն հետևյալը. «Մուսուլմանական իրավունքը օրենսդրության գլխավոր աղբյուրն էս¹¹³։

Կրճի նկատմամբ համանման մոտեցում գոյություն ունի Իրաքում։ Իրաքի ժամանակավոր սահմանադրությունը, որը երկիրը հայտարարեց «ժողովրդական ղեմնկրատական սովիետ հանրապետություն» և նրա գլխավոր նպատակը համարեց արաբական միասնական պետության ստեղծումը և «սոցիալիստական կարգերի հաստատումը», հռչակեց (հոգված 4-րդ), որ «Իսլամը հանգիստանում է պետական կրճի»¹¹⁴։

Կրճի հարցում կրճիան այնին հետո է գնացել։ Այստեղ կրճը, այսինքն իսլամը, հռչակվել է միակ բնական, մարդու կողմից չստեղծված օրենք, միակ ճիշտը և համապարփակը, որի վրա հենվելով միայն կարելի է կառուցել սոցիալիստական հասարակարգը։

Կրճին զգալի տեղ է հատկացում նաև Ալժիրում։

Մարքս-լենինյան տեսությունը, ինչպես հայտնի է, ժխտում է կրճի որևէ իրավունքը խառնվելու, առավել ևս՝ որոշելու երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգաց-

ման ուղղությունը։ Նա այս կամ այն կրճին զավանսելը համարում է յուրաքանչյուր անհատի խզից գործ։

Այսպիսով, վերաբերմունքը կրճի նկատմամբ դիտական և հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմի տեսությունների մեջ մյուս կարևոր տարբերություններից մեկն է։ Վերևում շարադրվածից երևում է, որ հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմն իր վրա կրում է կլեկտիզմի կնիքը։ Նրանում առկա են ինչպես ուսուպիստական և մանրրուծումական, այնպես էլ գիտական սոցիալիզմի առանձին տարրեր։

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմի տարբերությունը գիտական սոցիալիզմից՝ գլխավոր և սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ, հանգում է հետևյալին.

1. Պրոլետարիատի պատմական առաքելության և ղեկի շքմրոնումը, նրա քաղաքական ղեկավարության և քաղաքական իշխանության հաստատման զաղափարի միտումը։ Որպես այլընտրանք հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմը առաջադրում է ժողովրդաիշխանության զաղափարը, որտեղ տիրապետող դիրք են զբաղվում միջին և մանր խավերը, գլխավորապես մանրրուծումական ծագում ունեցող, իսկ քաղաքի և գյուղի աշխատավորները հետին պլան են մղված։

2. Պասակարգային պայքարի անտեսումը և շքնույնելը։

3. Հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմը դեռ չի բարձրացել արտադրության գլխավոր միջոցների հետևողական հանրաբանցման անհրաժեշտությունը հասկանալու մակարդակին։

4. Նա հենվում է կրճի, տվյալ դեպքում իսլամի, նրա զոգմաների վրա, իսլամը գիտելով որպես վերոհիշյալ երկրներում հաստատված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և զաղափարական կառուցվածքի էական տարր։

Հեղափոխական-ղեմնկրատական սոցիալիզմի այս յուրահատկությունները բացատրվում են նրանով, որ նա առաջին հերթին հեղափոխական մանր բուրժուազիայի շահերի խտացված արտահայտությունն է։ Բեն նրանում, ինչպես

արդեն նշել ենք, որոշ շափով արտահայտվում են նաև բան-
վորենների, գյուղացիների և մտավորականության շահերը, սա-
կայն գրանք առայժմ տիրապետող շեն և առաջնությունը դի-
չում են մանր բուրժուազիային:

Ընդհանուր գծերով, այսպիսին է հեղափոխական-դե-
մոկրատական սոցիալիզմի ուսմունքի բաղաբաղկան-գասա-
կարգային էությունը: Դրանով կարելի է բացատրել ինչպես
նրա հեղափոխականությունը, այնպես էլ անհետևողակա-
նությունը, նրանում ինչպես ուտոպիստական, այնպես էլ
գիտական սոցիալիզմի տարրերի և կոնցեպցիաների առկա-
յությունը¹¹⁵:

Այդուհանդերձ, հեղափոխական-դեմոկրատական սոցիա-
լիզմը ամենահեղափոխական հոսանքն է Ասիայի և Աֆրի-
կայի երկրներում տարածում գտած ոչ մարքսիստական սո-
ցիալիստական ուսմունքների մեջ:

6. Հեղվավոնեկան ՊՐՈՑԵՍՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑ ՓՈՒՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԷՆԴՈՒՆԿԱՐՆԵՐԸ

Հեղափոխական շարժումը փոփոխությունների և զար-
գացման վիճակում գտնվող կենդանի պրոցես է: Եվ դա հաս-
կանալի է, քանի որ հեղափոխական պրոցեսը կոչված է լու-
ծելու իր առջև կանգնած խնդիրները, որի ընթացքում նա հաս-
նում է զարգացման ավելի բարձր աստիճանի: Հակասակ
դեպքում տեղի է ունենում հեղափոխության վերասերում՝
դրանից բխող բաղաբաղկան և սոցիալ-անասական ամենա-
ժանր հետևանքներով:

Այս օրինաչափությունը հաստատում է նաև արաբա-
կան հեղափոխական, մասնավորապես ազգային-դեմոկրա-
տական հեղափոխությունների պրակտիկան:

Ժամանակակից փուլում ազգային-դեմոկրատական հե-
ղափոխությունները որոշակի էվոլյուցիոնա են ապրում: Դա
բխում է այդ՝ անցման շրջանի հեղափոխությունների բուն
էությունից: Անցման շրջանը չի կարող հավերժ լինել: Նրա
ընդերքում կատարվող քանակական փոփոխություններն ան-
խուսափելիորեն առաջ են բերում որակական փոփոխությու-
ներ և կանխորոշում նրա զարգացման հետագա ուղին, նրա
ճակատագիրը:

Այդ տուժումով, գործ ունենք երեք տարբերակի հետ:

Առաջին, ազգային-դեմոկրատական հեղափոխություն-
ների խորքում կուտակված որակական փոփոխությունների
առաջադիմական բնույթի շնորհիվ տեղի է ունենում այդ հե-
ղափոխության սոցիալիստականի վերածելու պրոցեսը: Այդ
երևույթն այսօր կատարվում է նմանի ժողովրդական Դե-

մեկրատական Հանրապետությունում՝ (ի նկատի ունենք մինչև նրա միավորվելը ԵԱՀ-ի հետ)։ ԵԺԳՀ-ում հեղափոխական-դեմոկրատները, 1980 թ. միավորվելով հիմնեցին ԵՏԻՍ սոցիալիստական կուսակցությունը։ Միավորումը տեղի ունեցավ գիտական սոցիալիզմի սկզբունքների հիման վրա։ Եվ բանի որ սոցիալիստական կուսակցությունը կառավարող կուսակցություն է, ԵԺԳՀ-ում կատարվող արձատաական վերափոխումներն այսօր շունտում են իրականացնել գիտական սոցիալիզմի սկզբունքներին համապատասխան, հաշվի առնելով ԵԺԳՀ-ի յուրահատուկ պայմանները՝ հետամնացությունը, բազմազան կացութաների, այդ թվում՝ ցեղային-տոհմատիրական հարաբերությունների առկայությունը, պրոետարիատի փոքրաքանակ լինելը և այլն։ Այս բոլորն, անշուշտ, մեծ զգալություններ են ստեղծում սոցիալիստական վերափոխումների ճանապարհին։ Բայց գիտական սոցիալիզմի սկզբունքների ստեղծագործաբար օգտագործումը՝ պատմական անցյալից ժառանգություն մնացած յուրահատկությունների հաշվառումը, այն միակ ճիշտ ուղին է, որ ի վիճակի է ապահովել այդ զգալությունների հաղթահարումը և ԵԺԳՀ-ն ապագայում վերածել սոցիալիստական երկրի։

ԵԺԳՀ-ի և աֆրիկյան մի շարք այլ երկրների որինակը ցույց է տալիս, որ բարեկատու պայմանների առկայության ղեկավարում, ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունները կարող են թևակոխել հեղափոխության սոցիալիստական փուլը։

Երկրորդ, պատմական փորձը եկավ հաստատելու, որ ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունները ոչ միայն ինքնաբերաբար չեն վերանում սոցիալիստականի, այլև, ընդհակառակը, հնարավոր է նրանց հետընթաց զարգացումը, ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությանը վերջ է տրվում և ավլալ երկիրը կրկին հետ է շարժվում մտավորապես դրան նախորդած պատմական զարաշրջանը։ Երա պայաջույցն է հասարակական-բազմազան և տնտեսական

զարգացումը Եգիպտոսում նասերի մահից հետո, Սադամի պրեզիդենտության շրջանում՝ 1970-ական թվականներին, և Սուդանում, մոտավորապես 70-ական թվականները կեսերից*։

Նասերը 60-ական թվականների կեսերից կիրառեց մի շարք վերափոխումներ, որոնք հուսկապիտալիստական բր-նույթ էին կրում։ Սակայն նրան շահագոյվեց այդ ոեֆորմներն իրականացնել ամբողջությամբ՝ լուծել երկրի առջև կանգնած սոցիալ-տնտեսական և բազարական խնդիրները, և մինչև վերջ արձատախել անել շահագործող տարրերին նա մանր հարված հասցրեց եգիպտական խոշոր, մասամբ նաև միջին բուրժուազիային և խոշոր ֆեոդալ-կալվածատերերին։ Պահպանելով իրենց գոյությունը և զաշնակցելով քաղաքական և ուղղական ընդդիմադիր ուժերի հետ, որոնք ղեմ էին նասերի կուրսին, նրանք սպասում էին առիթի՝ իրենց զիրքերը վերականգնելու համար։ Եգիպտական աշ ուժերին այդ բանը հաջողվեց իրականացնել նասերի մահից հետո։ Աչերի և ձախերի՝ նասերականների, միջև սկսված պայտրան ավարտվեց այերի հաղթանակով, որի քաղաքական շահերի արտահայտիչը զարձակ Եգիպտոսի նոր պրեզիդենտ Անվար Սադամը։ Նա կիրառեց «ինֆիլմահի»՝ բաց ըսուերի քաղաքականություն, վերականգնեց և ամրապնդեց մասնավոր և օտարերկրյա կապիտալի զիրքերը, հարված հասցրեց պետական սեկտորին, օահմանափակեց դեմոկրատական ազատությունները և աշխատավորների իրավունքները։ Սադամի կարող շրջազարծ կատարեց նաև արտաքին քաղաքականության հրաձգականում։ Նա հրաժարվեց նորհրդային Միության հետ բարեկամությանից, մերժեցավ ԱՄՆ-ի և Եսրայելի հետ, իսկ 1978 թ. Քեմպ-Դևիդի համաձայնագրի ստորագրումով լրեց արաբական պայաբարի ճակատը և դավաճանեց արաբների ու պաղեստինցիների ազատագրության զործիքը¹¹⁶։ Գա նշանակում էր նասերի կողմից ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության ընթացքում ստեղծված ամբողջ քաղաքա-

* Զարգացման նույն պրոցեսն է ընթանում նաև Քենիան և աֆրիկյան մի շարք այլ երկրներում։

* Բացի Եգիպտոսից և Սուդանից, ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունների ընդհատում տեղի ունեցավ Գանայում, Մալիում և մի շարք այլ երկրներում։

կան և սոցիալ-տնտեսական համակարգի վերացում: Եզիպտոսը հետընթաց շարժում կատարեց: Այստեղ վերջ տրվեց ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությանը:

70-ական թվականների կեսերից շրջադարձ տեղի ունեցավ նաև Սուզանի կառավարության քաղաքականության մեջ: Երկրում հաստատվեց նիմոյրի հետադիմական դիկտատուրան. սկզբնցին բռնություններն ազգային հայրենասիրական ուժերի նկատմամբ: Հարված հասցնելով դեմոկրատիային, զաղարեցնելով առաջդիմական վերափոխությունները, որոնք սկսվել էին կիրառվել 1969 թ. մայիսի 25-ի հեղափոխությունից հետո, նիմոյրին 80-ական թվականների սկզբին համապատասխան որոշումներով երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական համակարգի վերակառուցման հիմքում դրեց իսլամի սկզբունքները:

Սուզանում եռլիցիան ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունը զաղարեցվեց:

Եզիպտոսի և Սուզանի հրաժարվելն առաջադիմական կուրսից ծանր հարված էր արաբական հեղափոխական շարժմանը:

Երրորդ, առկա է նաև ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության մեկ այլ յուրահատուկ ձևափոխություն: Ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունը հասնելով զարգացման մի որոշ մակարդակի, սկսում է դափնի տեղում, անաչանում է լճացում, որը պարբեր հող է հանդիսանում բացասական երևույթների առաջացման համար:

Այս պրոցեսն ընթանում է Իրաքում 70-ական թվականների վերջերից և Միրիայում՝ 80-ականների սկզբներին: Երկու երկրներում էլ տեղի չի ունենում առաջդիմական քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների խորացում, աշխատավորական զանգվածները չեն ներգրավվում երկրի կառավարման պրոցեսին: Չկանոսի ու զարգանում է այսպես կոչված բյուրոկրատական և մակարմային բուրժուազիան, որոշ շահով աշխուժացել է մասնավոր սեկտորը և այն: Իսկ Իրաքում սրվեցին հակասությունները կառավարող Բասս և մյուս կուսակցությունների ու դեմոկրատական ուժերի միջև: Երկրի զարգացման վրա խիստ բացասաբար ազդեց իրաքյա-իրանական պատերազմը, որը նպաստեց

հետադիմական ուժերի զուգաբարձրացմանը և նրանց դիրքերի ամրապնդմանը: Իրաքում հաստատվել է Սադդամ Հուսեյնի և նրա կողմնակիցների ազդական դիկտատուրա:

Իրաքի և Միրիայի կոմունիստական կուսակցությունները գտնում են, որ Իրաքում և Միրիայում, զարգացող բացասական տենդենցների հետևանքով այսօր այլևս հնարավոր չէ խուսի ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունները սոցիալիստականի վերածնելու մասին:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ արաբական այն երկրներում, որոնք ներգրավված են ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության ոլորտը, բացառությամբ ԵՄԴԷ-ի, հեղափոխական շարժումը ապրում է նզոմաման: Սակայն ճգնաժամ ապրում է ոչ թե հեղափոխական շարժումն ընդհանրապես, այլ հեղափոխության կոնկրետ, այլալ տիպո, այսինչն ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունը: Մեր կարծիքով, հեղափոխական-դեմոկրատների հեղափոխական պոտենցիան օպտավել կամ էլ ընդհուպ մոտեցել է դրան: Արաբական երկրների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հետագա առաջադիմությունը պահանջում է դուրս գալ ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունների շրջանակներից և վճռական բայլ կատարել սոցիալիստական հեղափոխության ուղղությամբ: Պետք է վճռական զերն անցնի բանվոր զասակարգին և առաջադիմական ու հայրենասիրական ուժերին, որոնք ի միմեկի կիսինե նոր շունջ հաղորդել հեղափոխական պրոցեսին: Դրա համար կպահանջվի որոշակի պատմական մասնատակալչում:

Իսկ ինչ վերաբերում է հեղափոխական շարժման այլքի բարձրացմանը զարգացման կուպտիսիստական ուղիով ընթացող արաբական երկրներում, սպա զա, ինչպես նշել ենք, կախված է հեղափոխական ուժերի՝ բանվորների, գյուղացիության, մտավորականության ինքնազիտակցության, նրանց կազմակերպվածական աստիճանից, ինչպես նաև այդ երկրներում քաղաքական պայքարի սրումից:

Այդ պայքարի ընթացքում բացաված չէ, որ բարենբպաստ պայմանների զեպրում, հնարավոր լինի որոշ երկրներում ուղղակի անցնել սոցիալիստական վերափոխումների իրազորմանը:

Երևելով այդ երկրների զարգացման ցածր մակարդակից և սոցիալ-դասակարգային անբավարար շերտավորումից, հասկանալի է, որ նրանք նույնպես կանցնեն ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունների բովով: Միայն թե նրանք կգտնվեն ավելի նյութատափուր փրավիճակում, քան արաբական այն երկրները, որոնք առաջինը սուր գրեցին ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության ոլորտը, քանի որ հնարավորություն կունենան հաշվի առնել նրանց կուսակաճ պատմական փորձը և խուսափել այն սխալներից ու վրիպումներից, որոնք թույլ արվեցին նախորդների կողմից:

Այսպիսով, եթե հետագարձ հայացք դրենք արաբական հեղափոխական շարժման անցած ուղուն, սկսած 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից մինչև մեր օրերը, այն բնթափանչ է վերընթաց ուղիով: Երկ շարք երկրներում հակաիմպերիալիստական, հակաֆեոդալական հեղափոխությունները վերածվեցին ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունների, որոնց բնթացքում առաջին պլան մղվեց առաջդիմական սոցիալ-անասական և քաղաքական վերափոխությունների հարցը:

Գուտակված հակապետական փորձը և համապատասխան հեղափոխական ուժերի առկայությունը վստահություն են ներընդունում, որ արաբական երկրներում հեղափոխական շարժումը կարող է հասնել նոր հաղթանակների: Գրանով իսկ նա իր արժանի լուսման կունենա համաշխարհային հեղափոխական պրոցեսի մեջ:

1. *Ph. Hilli*. History of Syria, including Lebanon and Palestine, London, 1951, p. 667.

2. *G. Hadad*, Fifty Years of Modern Syria and Lebanon, Beirut, 1950, 29.

3. جهاد صالح' الطورانية التركيبية بين الاصولية والفاشية' بيروت' 1988' ص ٨

(Ջիհադ Սալիմ, Թուրքական իտարանգիթ ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև, Բեյրութ, 1987, էջ 5):

4. Հ. Մանուկյան, Քննական ակտիվիտետ հայ սոցիալիզմի պատմության, Կ. Ա. Երևան, ԻՋԿՆ, էջ 150—151:

5. جميل خير' الارمن ولبنان. — «الحدائق» بيروت' عدد ٢٤ ' ١٩٧٤

(Ջամիլ Խուր, Հայերը և Լիբանանը, Ալ-Մադինա, Բեյրութ, N 24, 1974):

6. Մերավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և սոցիալիզմներ, Կ. Ա. Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 219—220:

7. وثائق المؤتمر العربي الاول ١٩١٣' بيروت' ١٩٨٨' ص ١١٣

(Արաբական առաջին կոնգրեսի փաստաթղթեր, 1913, Բեյրութ, 1985, էջ 113):

8. Նույն տեղում:

9. Եփրատի որդի Յաշն, Բեյրութ, թ. 1, 1947:

10. Վ. Ի. Անիկ, ՆՆԺ, Կ. 23, էջ 87:

11 Վ. Ի. Անիկ, ՆՆԺ, Կ. 30, էջ 189:

12. Տես, Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրանում (1945—1963 թթ.), Ե, 1964; Նույնի՝ Ազգային-ազատագրական պայքարը Արամենում (1939—1955 թթ.) Ե, 1967; Նույնի՝ Հնդկամերձքը և ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը Արաբական արևելքում—Վ. Ի. Անիկը և Մերավոր և Միջին Արևելքի սոցիալիզմների ազգային-ազատագրական պայքարը Ե, 1969; Նույնի (հեղինակակցի)՝ Միջին անկախության համար մղված պայքարում (1917—1946 թթ.) Եր. 1975; «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957; *J. H. Kozlos*, Национально-освободительное восстание 1920 г. в Ираке, М., 1958; *А. М. Мехташвили*, Ирак в годы английского мандата, М., 1969; «Новейшая история арабских стран», М., 1968; *Н. О. Оганесян*, Образование независимой Сирийской республики, (1939—1946), М., 1968; Его же, Национально-освободительное движение в Ираке (1917—1958), Е., 1976; *Б. Г. Сабранян*, Египет в борьбе за независимость (1945—1952), М., 1970 և այլն:

13 Объединенная Арабская Республика (Справочник), М., 1968, с. 274.

14. Նույն տեղում, էջ 278:

15 Современная Сирия (Справочник), М., 1974, с. 255.

16 Վ. Բ. Աբին, ճիճ, հ. 30, էջ 189:

17 Л. Н. Ватолкина, Современный Египет, М., 1949, с. 68.

18 Объединенная Арабская Республика, с. 95.

19 Новейшая история арабских стран, с. 364.

20 Նույն տեղում, էջ 366:

21 Նույն տեղում, էջ 394:

22 Объединенная Арабская Республика, с. 107.

23 Политические партии. Справочник, М., 1981, с. 207.

24 «صفحات من تاريخ الحزب الشيوعي السوري» وثائق
برنامجية وبعض الأبحاث والدراسات» 1974 ' ص ٥

(«էջեր Միջին Արևելքի համաժողովրդական հասարակական պատմությունը: Մրազրային փաստաթղթեր և որոշ հետազոտություններ և ուսումնասիրություններ», 1974, արտերկր)։

25 «نضال الحزب الشيوعي اللبناني من خلال وثائقه»
الجزء الأول: بيروت 1971 ' ص ٥٧

(Արևանի համաժողովրդական հասարակական պաշտոն փաստաթղթերում, առաջին մաս, Բեյրութ, 1971, արտերկր)։

26 Халед Халмахи, 60 лет Сирийской коммунистической партии.—«Проблемы мира и социализма», Прага, № 10, 1984, с. 91.

27 Рафик Самхур, 60 лет Ливанской коммунистической партии.—«Проблемы мира и социализма», Прага, № 12, 1984, с. 88.

28. 'ارتئين مادنيان' حياة على العتراس' بيروت' 1987 ' ص ٤٤

(Արբի Մարիան, Երանքը պատերի փրա, Բեյրութ, 1986, էջ 44)։

29. Նույն տեղում, էջ 57:

30. Նույն տեղում, էջ 53—54:

31. Նույն տեղում, էջ 57:

32. Նույն տեղում:

33. Նույն տեղում, էջ 34:

34 «Проблемы мира и социализма», № 12, 1984, с. 88.

35 О. Ш. Каджия. Коммунистические партии арабских стран в борьбе за национальную независимость и социальный прогресс. Тбилиси, 1983, с. 270.

36 «لماذا يناضل الحزب الشيوعي السوري» — صفحات
من تاريخ الحزب الشيوعي السوري' وثائق برنامجية»
ص ٧

37. Նույն տեղում, էջ 11:

38. Նույն տեղում, էջ 19:

39. Նույն տեղում:

40. Նույն տեղում, էջ 20—25:

41. Նույն տեղում, էջ 31:

42 «Проблемы мира и социализма», № 10, 1984, с. 91.

43. Ն. Լ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանոսում (1939—1958 թթ.), Երևան, 1967, էջ 31:

44. نضال الحزب الشيوعي اللبناني من خلال وثائق الجزء الأول: ص ١٠٥—١٠٦

45. ЦГАОР, СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 8088, л. 8—9.

46. Ն. Լ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանոսում (1939—1958 թթ.) էջ 78—79:

47. «الوثائق الوطنية للحزب الشيوعي السوري» — صفحات من تاريخ الحزب الشيوعي السوري' وثائق
برنامجية» ص ٥٧—٥٨

48. Հնա ստորագրության նույն, Բեյրութ, 10, 1, 1944:

49. Политические партии. Справочник, с. 161.

50. Влияние Великого Октября на развитие мирового коммунистического движения, М., 1977, с. 528.

51. Report of the Iraqi Communist Party to the Conference of Communist and Workers Parties within the Sphere of British Imperialism, held in London, April 21-24, 1954. 'World News', vol. 1, № 20, May 15, 1954, p. 389.

52. 'Iraqi News', Baghdad, 1960, № 24, p. 10.

53. Նույն տեղում:

54. Մեքերյանի բոս. Օ. Մ. Կոճյալ, указ. раб., с. 169.

55. Նույն տեղում:

56. Жизнь, отчаянная борьбе. М., 1966, с. 248.

57. Н. О. Оганесян, Национально-освободительное движение в Ираке, с. 312.

58. يوسف سلمان يوسف (زيد) ' قضيتنا الوطنية' بغداد 1945

(Յուսուֆ Մաման Յուսուֆ (Յեյդ), Մեր ազգային պայքարը, Բագդադ, 1945)։

59. Նույն տեղում, էջ 18:

60. Նույն տեղում:

61. Նույն տեղում, էջ 19:

62. Նույն տեղում, էջ 18:

63. Ն. Լ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանոսում (1945—63 թթ.) էջ 89:

64. يوسف سلمان يوسف ' قضيتنا الوطنية' ص ١٨

Առաջարան	5
1. Սոցիալական հեղափոխությունը և նրա դրսևորման յուրահատկություններն արարական նրկրներում	13
2. Բանվոր դասակարգի և կոմունիստական կուսակցությունների դերը սոցիալական հեղափոխության առաջին փուլում	22
3. Ազգային-դեմոկրատական հեղափոխությունները և նրանց օրինաչափությունները	47
4. Հեղափոխական-դեմոկրատական զարչակարգիչի հաստատումը և նրանց խեղիքները	57
5. Հեղափոխական տեսությունը	69
6. Հեղափոխական պրոցեսը ժամանակակից փուլում և նրա զարգացման հետևեկարները	85
Սանսթացրություններ	91

ՆՈՒՄԱՐ ԸՈՎՀԱՆՆԵՄԻ ԸՈՎՀԱՆՆՈՒՅԱՆ

ՀԵՂԱՓՈՒՃԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ ԲՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Հրատ. խմբագիր Է. Ս. Սոխիկյան
 Եկարիչ Ա. Վ. Արամյան
 Տեխ. խմբագիր Լ. Գ. Խաչատուրյան
 Սրբազրիչ Ն. Հ. Մկրտչյան

ИБ № 1697

Հանձնված է շարվածքի 10. 05. 1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11. 09. 90 թ.: Չափք 84×103²/₃₂, թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սոփոսական» բարձր տպագրություն Պոլյմ. 5,14 մամ., տպար. 6,0 մամուլը ներք. մամուլ 5,14: Հրատ.-հաշվարկ. 3,38 մամուլ: Տպարանակ 3000: Հրատ. № 7503: Պատվեր № 201: Գինը 75 կ.:

ՀՀ ԳՔ Հրատարակչություն, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН Армении, 375019, Ереван,
 пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՀ ՎՔ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան
 Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН Армении, 375019, Ереван,
 пр. Маршала Баграмяна, 24.